

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΑΠΟΛΥΤΑΡΧΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ

Προβλήματα του απολυταρχικού κράτους

Στη Γαλλία, οι συνθήκες ήταν εντελώς διαφορετικές από εκείνες που είχαν οδηγήσει στην τεράστια διάθεση των οικονομικών κειμένων στην Αγγλία του 17ου αιώνα. Ο βασιλιάς ήταν απόλυτος άρχων και παρέμεναν πολύ περισσότεροι φεουδαρχικοί θεσμοί από ό,τι στην Αγγλία (παρότι κάποιες φεουδαρχικές υποχρεώσεις είχαν μετατραπεί σε εμπορεύσιμα αγαθά). Καθ' όλη τη διάρκεια του 17ου και του 18ου αιώνα, ήταν συχνά επικίνδυνο να εκφράζει κανείς απόψεις που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ανατρεπτικές. Από τους συγγραφείς που θα εξετάσουμε εδώ, ο Boisguilbert εξορίστηκε και ο Mirabeau φυλακίστηκε για τις οικονομικές του απόψεις. Κατ' ιδίαν, όμως, οι διανοούμενοι είχαν τη δυνατότητα να εκφράσουν ελεύθερα τις ριζοσπαστικές τους απόψεις, ακόμα και σε σαλόνια που ευνοούσε η βασιλική οικογένεια. Η πολιτική και κοινωνική κριτική μπορούσε να διατυπωθεί εμμέσως υπό μορφή γενικών αρχών ή εναντίον πρακτικών που ακολουθούσαν άλλες χώρες. Έτσι, ενώ κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα τα οικονομικά κείμενα ήταν σπάνια, τον 18ο, και ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1750 και 1760, το Παρίσι έγινε το κέντρο της ευρωπαϊκής οικονομικής σκέψης, στο οποίο συνέρρεαν οι πιο σημαντικές προσωπικότητες.

Οι βάσεις της γαλλικής κυβερνητικής πολιτικής τέθηκαν τον 17ο αιώνα από τον Jean Baptiste Colbert (1619-83), υπουργό των Οικονομικών του Louis XIV [Λουδοβίκου ΙΔ' (που βασιλέψε την περίοδο 1643-1715)] από το 1661. Ο Colbert δεν ήταν οικονομολόγος και δεν μελέτησε ιδιαίτερα ούτε έγραψε οικονομικά κείμενα. Ωστόσο, οι πολιτικές που ακολούθησε χαρακτηρίζουν ένα σημαντικό είδος мерκαντισμού

της περιόδου εκείνης. Πρωταρχικός στόχος του δεν ήταν να ενισχύσει την ευημερία του λαού, αλλά τη δύναμη του βασιλιά. Στο εσωτερικό, ήθελε να ενώσει τη χώρα οικονομικά και πολιτικά, έτσι ώστε να μην υπάρχουν μεγάλες οικονομικές ανισότητες μεταξύ των περιφερειών. Στο εξωτερικό, ο όγκος του εμπορίου θεωρείτο δεδομένος, με την έννοια ότι το κέρδος μιας χώρας θα έπρεπε να αντισταθμίζεται από τη ζημιά κάποιας άλλης. Για να επωφεληθεί η Γαλλία, έπρεπε να χάσει η Αγγλία ή οι Κάτω Χώρες.

Η οικονομική πολιτική του Colbert ήταν λογική απόρροια αυτών των πεποιθήσεων. Σκοπός του ήταν να αυξήσει τις εξαγωγές και να μειώσει τις εισαγωγές έτσι ώστε η χώρα του να είναι αυτάρκης και να συσσωρεύσει πλούτο για την περαιτέρω ανάπτυξη του εμπορίου. Προσπάθησε να αυξήσει τον πληθυσμό και να διατηρήσει τους μισθούς σε χαμηλά επίπεδα, εξαναγκάζοντας έτσι τους ανθρώπους να εργάζονται σκληρά. Μέσω επιδοτήσεων, ενθάρρυνε την είσοδο στη χώρα ξένων ειδικευμένων εργατών και, ταυτόχρονα, προσπάθησε να σταματήσει τη μετανάστευση των Γάλλων σε άλλες χώρες. Προσεκτικοί έλεγχοι επιβλήθηκαν στο εμπόριο και δημιουργήθηκαν νέοι βιομηχανικοί κλάδοι που ορισμένες φορές στελεχώθηκαν με ξένους εργάτες.

Για μεγάλο χρονικό διάστημα, η Γαλλία αντιμετώπιζε σοβαρά οικονομικά και δημοσιονομικά προβλήματα που οι πολιτικές του Colbert δεν κατάφεραν να επιλύσουν. Χρειάστηκε να περάσουν πολλά χρόνια για να γίνουν οι θάνατοι από πείνα στη Γαλλία μια μακρινή ανάμνηση. Σε όλη τη διάρκεια του 17ου αιώνα, οι ελλείψεις τροφίμων σε ορισμένες περιοχές της χώρας, που συχνά συνέπιπταν με αφθονία σε άλλες, ήταν συνηθισμένες. Οι ελλείψεις αυτές ήταν ιδιαίτερα έντονες στις πόλεις, που επεκτείνονταν πλέον σε βάρος της ενδοχώρας τους. Η κυβέρνηση κατέφυγε σε διάφορα μέτρα για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα, όπως η διατίμηση ορισμένων προϊόντων, η πάταξη της αισχροκέρδειας στα σιτηρά και ο εξαναγκασμός των παραγωγών. Ωστόσο, η κυβέρνηση δεν κατάργησε τους φόρους και τους περιορισμούς στην εσωτερική διακίνηση των τροφίμων που αποτελούσαν την καρδιά του προβλήματος. Εκτός αυτού, η κυβέρνηση αντιμετώπιζε τεράστια δημοσιονομικά προβλήματα που, σε μεγάλο βαθμό, οφείλονταν στις στρατιωτικές δαπάνες του Louis XIV και των διαδόχων του. Το κράτος ήταν συνεχώς στο χείλος της χρεοκοπίας. Ο κλήρος και οι ευγενείς, που είχαν στην κατοχή τους το μεγαλύτερο μέρος του εθνικού πλού-

του, δεν φορολογούνταν ή πλήρωναν μικρότερους φόρους. Η κατανομή των βαρών στους υπόχρεους φορολογίας ήταν αυθαίρετη και άδικη. Βασική αιτία γι' αυτό ήταν ότι το κράτος δεν είχε τον απαραίτητο διοικητικό μηχανισμό, με αποτέλεσμα να αναθέτει την είσπραξη των φόρων σε ιδιωτικές εταιρείες, που συμφωνούσαν να καταβάλουν ένα συγκεκριμένο ποσό στο υπουργείο των Οικονομικών με αντάλλαγμα το δικαίωμα είσπραξης ορισμένων εισφορών. Η διαδικασία αυτή ήταν αναποτελεσματική, και συχνά οι εταιρείες χρησιμοποιούσαν άδικες μεθόδους. Εκτός αυτού, το 1738, το σύστημα αναγκαστικής εργασίας, το λεγόμενο *corvée*, που μέχρι τότε εφαρμοζόταν σε συγκεκριμένες περιοχές, επεκτάθηκε σε όλη τη Γαλλία.

Οι επικριτές του μερκαντιλισμού στις αρχές του 18ου αιώνα

Ένας από τους πρώτους πολέμιους της οικονομικής πολιτικής του Louis XIV ήταν ο Pierre de Boisguilbert (1646-1714). Στο έργο του με τον τίτλο *Détail de la France (Λεπτομερής εξέταση της Γαλλίας)*, που εκδόθηκε το 1695, αλλά μάλλον γράφτηκε λίγα χρόνια νωρίτερα, και σε άλλες δημοσιεύσεις του στη διάρκεια της επόμενης εικοσαετίας, ο Boisguilbert επιχειρήσει να εξηγήσει αυτό που θεωρούσε ως οικονομική παρακμή της Γαλλίας υπό τον Louis XIV. Υποστήριξε ότι τα τελευταία 30 χρόνια το εθνικό εισόδημα είχε μειωθεί στο μισό. Αφετηρία της ανάλυσής του ήταν η αναγκαιότητα ανταλλαγής προϊόντων. Καθώς η χώρα αναπτυσσόταν, οι συναλλαγές αποκτούσαν μια πολυπλοκότητα που έκανε αναγκαία τη χρήση χρήματος. Ωστόσο, το χρήμα δεν δημιουργεί πλούτο αν δεν κυκλοφορεί. Αν κυκλοφορούσε γρήγορα –αυξανόμενο ενδεχομένως από υποκατάστατα χρήματος, όπως οι συναλλαγματικές–, θα ήταν εξίσου αποτελεσματικό με μια μεγαλύτερη προσφορά χρήματος. Εξάλλου, τα χαρτονομίσματα μπορούσαν κάλλιστα να επιτελέσουν τη λειτουργία των μεταλλικών νομισμάτων και, μάλιστα, η παραγωγή τους κόστιζε ελάχιστα.

Ο Boisguilbert υποστήριζε ότι αυτό που κάνει το χρήμα να κυκλοφορεί είναι η κατανάλωση, αφού η δαπάνη ενός ανθρώπου είναι το εισόδημα κάποιου άλλου. Συνεπώς, η κατανάλωση είναι ίση με το εισόδημα. Από την άποψη αυτή, η μείωση του γαλλικού εθνικού εισοδήματος μπορούσε να αποδοθεί στη μείωση της κατανάλωσης. Τι είχε, όμως,

προκαλέσει τη μείωση αυτή; Ο Boisguilbert αναφέρει διάφορες αιτίες, όπως η βαριά φορολογία, η κατανομή του εισοδήματος σε βάρος των φτωχών, που ξοδεύουν τα χρήματά τους γρήγορα, και προς όφελος των πλουσίων, που συνήθως τα αποθησαυρίζουν, και η αβεβαιότητα που έκανε τους εύπορους λιγότερο πρόθυμους να επενδύσουν. Βασικά, όμως, ο Boisguilbert συνέδεσε την ευημερία με το σύστημα τιμών: η ευημερία προϋπέθετε ένα είδος ισορροπίας μεταξύ διαφορετικών αγαθών, αλλά και «οι τιμές να βρίσκονται σε αναλογία τόσο μεταξύ τους όσο και με το κόστος παραγωγής των αγαθών αυτών».¹

Έτσι οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι μόνον η φύση, και όχι το κράτος, μπορεί να διατηρήσει την τάξη και την ειρήνη – *laissez faire la nature*. Παρότι οι αγοραστές και οι πωλητές έχουν ως κίνητρο το κέρδος, η ισορροπία ανάμεσα στην ανάγκη να αγοράσουν και να πουλήσουν υποχρεώνει και τις δύο πλευρές να ενεργήσουν ορθολογικά. Έτσι, παρότι τα άτομα ενδιαφέρονται μόνο για το προσωπικό τους συμφέρον, συμβάλλουν στην επίτευξη του γενικού καλού, υπό τον όρο, βεβαίως, ότι το κράτος δεν παρεμβαίνει. Ο ρόλος του κράτους πρέπει να περιορίζεται στην παροχή ασφάλειας και δικαιοσύνης.

Ωστόσο, αν και ο Boisguilbert πίστευε ότι οι αγορές επιφέρουν την τάξη, αυτές σε ορισμένες περιπτώσεις αποτυγχάνουν. Η αβεβαιότητα και οι λανθασμένες προσδοκίες οδηγούσαν σε μεγάλη διακύμανση των τιμών. Αυτό ήταν ιδιαίτερα εμφανές στην αγορά σιτηρών, όπου οι τιμές είχαν απότομες μεταπτώσεις. Η ύπαρξη υψηλών τιμών σήμαινε ότι ακόμα και τα λιγότερο εύφορα κτήματα θα μπορούσαν να καλλιεργηθούν επωφελώς, προκαλώντας αφθονία αγαθών. Αυτό, όμως, θα είχε ως αποτέλεσμα την πτώση των τιμών και τη συνακόλουθη μείωση του εισοδήματος όλων των αγροτών. Γι' αυτό και ο Boisguilbert πρότεινε μια εξαίρεση στον κανόνα του περί *laissez-faire*: την παρέμβαση της κυβέρνησης για τη σταθεροποίηση της τιμής των σιτηρών, διατηρώντας αποθέματα που θα μπορούσε να πουλήσει ή να αγοράσει ώστε να διατηρηθούν οι τιμές στο επιθυμητό επίπεδο.

Την ιδέα του Boisguilbert ότι τα χαρτονομίσματα θα μπορούσαν να υποκαταστήσουν τα χρυσά και ασημένια νομίσματα με χαμηλότερο κόστος, προχώρησε ακόμα περισσότερο ένας Σκοτσέζος, ο John Law (1671-1729), στο έργο του *Money and Trade Considered: A Proposal for Supplying the Nation with Money* (*Η εξέταση του χρήματος και του εμπορίου: μια πρόταση για να έχει το κράτος επάρκεια χρήματος*

[1705]). Ο Law υπέθεσε, όπως και ο Boisguilbert, ότι η αξία των αγαθών δεν εξαρτάται από την ποσότητα του χρήματος, αλλά από το λόγο της ποσότητας των αγαθών προς τη ζήτησή τους, και ότι ο ρόλος του χρήματος είναι να διευκολύνει το εμπόριο. Γι' αυτό και μια αύξηση της ποσότητας του χρήματος θα αύξανε την απασχόληση καθώς και τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις, άρα και την παραγωγή προϊόντων και, φυσικά, το εμπόριο. Ο Law στηρίχθηκε στην υπόθεση ότι, συνήθως, υπήρχαν μη απασχολούμενοι πόροι που θα μπορούσαν να ενεργοποιηθούν όταν αυξανόταν η οικονομική δραστηριότητα. Ωστόσο, ενώ οι οπαδοί του μερκαντιλισμού υποστήριζαν τη συσσώρευση χρυσού και ασημιού, ο Law τάχθηκε υπέρ της αύξησης των χαρτονομισμάτων. Εκτός του ότι ήταν φτηνότερα, τα χαρτονομίσματα θα μπορούσαν να ελέγχονται, ώστε να σταθεροποιείται η αξία τους και το επίπεδο οικονομικής δραστηριότητας. Το αίσθημα ασφάλειας των πολιτών θα ενισχυόταν από την έκδοση τίτλων ιδιοκτησίας σε γη, με εγγύηση τους οποίους θα μπορούσαν να πάρουν δάνεια. Μέσω της σύνδεσης του νομίσματος με τη γη, την οποία ο Law θεωρούσε πιο σταθερή από το ασήμι, θα διασφαλιζόταν η αξία του.

Η πρόταση του Law αποσκοπούσε στην αναζωογόνηση της οικονομίας, και υποβλήθηκε το 1705 στο κοινοβούλιο της Σκωτίας, αλλά απορρίφθηκε. Το 1706, όμως, ο Law αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τη Σκωτία για να μη συλληφθεί για φόνο. Ο λόγος ήταν ότι, το 1694, ο Law σκότωσε κάποιον σε μονομαχία, φυλακίστηκε, αλλά δραπέτευσε πιθανότατα με την ανοχή των αρχών. Η ένωση της Σκωτίας με την Αγγλία το 1707 θα μπορούσε να οδηγήσει στην εκ νέου σύλληψή του, και γι' αυτό αναγκάστηκε να εγκατασταθεί στη Γαλλία, όπου κατάφερε να πείσει τον αντιβασιλιά του Louis XV (Λουδοβίκου ΙΕ') να εφαρμόσει κάποιες από τις ιδέες του για να λύσει τα οικονομικά προβλήματα της χώρας του.

Το 1716, ο Law ίδρυσε στο Παρίσι την Banque Générale, η οποία εθνικοποιήθηκε το 1718 και μετονομάστηκε σε Banque Royale. Τα χαρτονομίσματα που εξέδιδε η τράπεζα θα γίνονταν δεκτά στην πληρωμή των φόρων. Σε ανταπόδοση, ο Law προσφέρθηκε να συμβάλει στην εξυγίανση της δημοσιονομικής κατάστασης της Γαλλίας, που είχε εξασθενήσει σημαντικά με τους πολέμους του Louis XIV, μειώνοντας τα επιτόκια στο 2 τοις εκατό. Ωστόσο, το κεφάλαιο της τράπεζας ήταν μόνο 825.000 γαλλικές λίρες, ενώ το συνολικό χρέος της κυβέρνησης ανερχόταν σε 450 εκατομμύρια λίρες. Το αποτέλεσμα ήταν ότι η τρά-

πεζα δεν είχε έλεγχο στα επιτόκια, και ο Law βρέθηκε διαχειριστής αυτού του χρέους. Η Compagnie d'Occident (Δυτική Εταιρεία), που είχε ιδρυθεί από τον Law το 1717, ανέλαβε μεγάλο μέρος του δημόσιου χρέους, και ως ανταπόδοση η γαλλική κυβέρνηση της παραχώρησε τα αποκλειστικά εμπορικά δικαιώματα της Λουιζιάνας, αλλά και το δικαίωμα είσπραξης των φόρων σε ορισμένες περιοχές της χώρας. Για τη χρηματοδότηση του δημόσιου χρέους εκδόθηκαν μετοχές. Ο Law χρησιμοποίησε διάφορα προωθητικά τεχνάσματα για να πουλήσει μετοχές της Compagnie d'Occident. Έτσι, το 1719, η αξία των μετοχών αυτών αυξήθηκε λόγω, κυρίως, του δανεισμού της εταιρείας από την Banque Royale. Ενώ το Μάιο του 1719 οι μετοχές αυτές πωλούνταν κάτω από την ονομαστική τους αξία των 500 λιρών, το Δεκέμβριο του ίδιου έτους η αξία τους εκτινάχθηκε στις 10.025 λίρες η μία. Τον Ιανουάριο του 1720, ο Law διορίστηκε Γενικός Ελεγκτής των Οικονομικών, την υψηλότερη διοικητική θέση της Γαλλίας. Το πρώτο τρίμηνο του 1720 εκπονήθηκε ένα σχέδιο για την απόσυρση από την κυκλοφορία όλων των χρυσών και ασημένιων νομισμάτων.

Το Μάιο του 1720, όμως, ο Law συνειδητοποίησε ότι η δημοσιονομική κατάσταση χρειαζόταν περισσότερο έλεγχο και πρότεινε τη βαθμιαία μείωση της τιμής των μετοχών από τη μη διατηρήσιμη των 9.000 λιρών σε εκείνο των 5.000 ως το τέλος του έτους. Αυτό εξαγρίωσε τον κόσμο, που ήλπιζε σε αύξηση της τιμής των μετοχών (υπήρχε μια εξαιρετικά αναπτυσσόμενη αγορά μελλοντικών συναλλαγών, με κάποιες συναλλαγές να γίνονται στη βάση ότι οι μετοχές θα έφταναν στις 15.000 λίρες), αλλά το Σεπτέμβριο η αξία της μετοχής έπεσε στις 4.367 λίρες. Αυτό δεν δείχνει το πραγματικό μέγεθος της πτώσης, γιατί την περίοδο αυτή η πληθωριστική έκδοση χαρτονομισμάτων είχε μειώσει ακόμα περισσότερο την πραγματική αξία της μετοχής. Εκτιμώμενη σε στερλίνες, που συνδέονταν με το χρυσό, η αξία της μετοχής είχε πέσει από τις 302 στις 47 στερλίνες. Μεγάλο μέρος της χρηματικής περιουσίας των ανθρώπων χάθηκε, αλλά η κυβέρνηση ωφελήθηκε από τη σημαντική μείωση του χρέους της. Παρά την κατάρρευση της μετοχής της εταιρείας, ο Law συνέχισε να πιστεύει ότι αυτή θα είχε επιβιώσει αν το 1720 δεν ξεσπούσε επιδημία πανούκλας στη Μασσαλία. Η κατάσταση αυτή έκανε τους ανθρώπους να προτιμούν μεταλλικά νομίσματα αντί για χαρτονομίσματα και προκάλεσε κρίση ρευστότητας για την τράπεζα.

Ο Cantillon για τη φύση του εμπορίου γενικά

Ένας από αυτούς που είδαν έγκαιρα τα μειονεκτήματα του σχεδίου του Law και κατάφεραν να σώσουν την περιουσία τους ήταν ο Richard Cantillon (περ. 1680/90-; 1734), ένας τραπεζίτης ιρλανδικής καταγωγής που πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στη Γαλλία. Ωστόσο, ένα μυστήριο καλύπτει τη ζωή και την καριέρα του. Το σπίτι του κάηκε και, για μεγάλο χρονικό διάστημα, υπέθεταν είτε ότι είχε χαθεί στις φλόγες είτε ότι τη φωτιά είχε βάλει ένας θυμωμένος υπηρέτης του για να σκεπάσει τα ίχνη της δολοφονίας του αφεντικού του. Ωστόσο, ένα χρόνο αργότερα, κάποια γραπτά ήρθαν στο φως από κάποιον άγνωστο ταξιδιώτη στο Σουρινάμ, προκαλώντας την υποψία ότι η πυρκαγιά ήταν ένα τέχνασμα του Cantillon για να συγκαλύψει την εξαφάνισή του. Το κίνητρο ήταν ίσως να αποφύγει τις αγωγές εναντίον του με απαιτήσεις στην περιουσία που απέκτησε από τις δραστηριότητες με τον Law τη δεκαετία του 1720. Ωστόσο, η πυρκαγιά κατέστρεψε μεγάλο μέρος του αρχείου του. Εξέδωσε ένα βιβλίο με τίτλο *Essai sur la nature du commerce en Général* (Δοκίμιο για τη φύση του εμπορίου γενικά), που πιθανότατα γράφτηκε το 1730 και παρέμεινε ανέκδοτο μέχρι το 1755. Δημοσιεύτηκε στα γαλλικά, με την επισήμανση ότι πρόκειται για μετάφραση από τα αγγλικά προκειμένου να παρακαμφθεί η γαλλική λογοκρισία. Πολλοί πιστεύουν ότι το βιβλίο αυτό αποτελεί τον θεμέλιο λίθο της επιστήμης των οικονομικών.

Το *Δοκίμιο* του Cantillon ξεκινά με τη δήλωση ότι η γη είναι η πηγή του πλούτου: «Η γη είναι η πηγή ή το υλικό από το οποίο παράγεται όλος ο πλούτος. Η εργασία του ανθρώπου είναι το μέσον που παράγει τον πλούτο αυτό: και ο πλούτος δεν είναι παρά τα μέσα διαβίωσης, οι ανέσεις και τα περιττά πράγματα της ζωής».² Η εργασία, που από πολλούς οικονομολόγους θεωρείται πηγή του πλούτου, απλώς προσαρμόζεται στη ζήτηση. Αν περισσεύουν οι εργάτες σε μια χώρα, ή θα μεταναστεύσουν ή θα φτωχύνουν και θα πεινάσουν. Ασκώντας εμμέσως κριτική στην πολιτική του Colbert, ο Cantillon υποστηρίζει ότι είναι αδύνατον να αυξηθεί ο πλούτος μέσω της εκπαίδευσης περισσότερων τεχνιτών. Παρομοιάζει, μάλιστα, την κατάσταση αυτή με την εκπαίδευση περισσότερων ναυτικών χωρίς την ταυτόχρονη ναυπήγηση νέων πλοίων. Η γη είναι αυτή που καθορίζει τον πλούτο, και ο αριθμός των εργατών προσαρμόζεται αυτομάτως.

Ο Cantillon δίνει, ωστόσο, ιδιαίτερη σημασία σ' ένα συγκεκριμένο είδος εργασίας –αυτήν του επιχειρηματία. Οι επιχειρηματίες αγοράζουν διάφορα αγαθά είτε για να τα εμπορευτούν είτε για να τα χρησιμοποιήσουν στην παραγωγή, χωρίς καμιά εγγύηση ότι θα έχουν κέρδος από τις δραστηριότητες αυτές. Για παράδειγμα, ο αγρότης επιχειρηματίας, που προσλαμβάνει ανθρώπους για να δουλέψουν στα κτήματά του, καλλιεργεί τη γη χωρίς να γνωρίζει εκ των προτέρων αν τα σιτηρά θα είναι φτηνά ή ακριβά ούτε αν η συγκομιδή θα είναι καλή ή κακή. Οι έμποροι αγοράζουν μεγάλες ποσότητες προϊόντων χωρίς να ξέρουν αν η ζήτηση γι' αυτά θα είναι μεγάλη ή μικρή, ούτε αν οι ανταγωνιστές τους κερδίσουν μεγαλύτερο μερίδιο στην αγορά. Ωστόσο, αν και οι επιχειρηματίες επιτελούν σημαντικό έργο, αναλαμβάνοντας δραστηριότητες που έχουν ρίσκο, εξαρτώνται, όπως και οι εργάτες, από τους γαιοκτήμονες.

Η θεωρία του Cantillon για τη γη ως πηγή του πλούτου έχει δύο συνέπειες. Πρώτον, η γη είναι η πηγή της αξίας. Η ανάλυσή του θεμελιώνεται στην έννοια της «εσώτερης αξίας». Αυτή δεν ταυτίζεται με την τιμή αγοράς. Είναι η ποσότητα της γης και της εργασίας που εισέρχεται στην παραγωγή ενός εμπορεύματος. Αν η εργασία αποτιμάται ανάλογα με τη γη που χρειάζεται για τη συντήρηση των εργατών, τότε έχουμε μια θεωρία της αξίας, στον πυρήνα της οποίας βρίσκεται η γη. Για να παράγει κανείς σιτάρι, λόγου χάριν, δεν πρέπει να έχει μόνο τη γη όπου θα το καλλιεργήσει, αλλά και τη γη όπου θα παράγει τα προϊόντα που θα συντηρήσουν τους εργάτες του. Αντίθετα, η τιμή της αγοράς εξαρτάται από την προσφορά και τη ζήτηση, και μπορεί να βρίσκεται πιο πάνω ή πιο κάτω από την εσώτερη αξία του εμπορεύματος.

Η δεύτερη συνέπεια της θεωρίας του Cantillon είναι ότι όλες οι άλλες τάξεις συντηρούνται σε βάρος των γαιοκτημόνων. Μόνον αυτοί είναι «φυσικά ανεξάρτητοι», καθότι οι δικές τους δαπάνες τελικά προσδιορίζουν το πώς κατανέμονται οι πόροι μεταξύ των διαφόρων χρήσεων και, συνεπώς, τις αξίες των διαφόρων αγαθών. Ένα κεφάλαιο του βιβλίου του Cantillon έχει τίτλο «Οι προτιμήσεις, οι ιδιοτροπίες και ο τρόπος ζωής γενικότερα του ηγεμόνα, και ιδιαίτερα των γαιοκτημόνων, καθορίζουν τη χρήση γης σ' ένα κράτος και προκαλούν τις μεταβολές της τιμής της αγοράς όλων των πραγμάτων».³ Αναφέρει το παράδειγμα ενός μεγάλου και αυτάρκους αγροκτήματος που αρχικά καλλιεργείται από τον ίδιο τον ιδιοκτήτη του, ο οποίος

κατευθύνει τους επιστάτες του με τέτοιο τρόπο ώστε να παραχθούν τα προϊόντα που εκείνος θέλει. Ανάλογα με τις προτιμήσεις του, ο ιδιοκτήτης θα χωρίσει τη γη του σε βοσκοτόπια, καλλιεργήσιμη γη, πάρκα, φρουτόκηπους, ανθοκαλλιέργειες και τα λοιπά (και, βέβαια, θα διαθέσει αρκετή γη για να παράγει τα προϊόντα που καταναλώνουν οι εργάτες του). Στη συνέχεια, ο Cantillon εξετάζει την περίπτωση που ο γαιοκτήμονας αποφασίσει να μοιράσει τη γη του στους επιστάτες του, μετατρέποντάς τους ουσιαστικά σε ανεξάρτητους παραγωγούς που συνδέονται μαζί του, αλλά και μεταξύ τους, μέσω της αγοράς. Το συμπέρασμα του είναι ότι όλοι θα ζουν στο αγρόκτημα όπως ζούσαν και προηγουμένως. Μόνον αν αλλάξουν τα καταναλωτικά πρότυπα του ιδιοκτήτη, θα αλλάξει η οικονομική δραστηριότητα:

Γιατί, αν κάποιος αγρότης αποφασίσει να καλλιεργήσουν περισσότερα σιτηρά από ό,τι συνήθως, θα αναγκαστούν να μειώσουν τον αριθμό των προβάτων τους, με αποτέλεσμα να πουλήσουν λιγότερο μαλλί. Αυτό θα αυξήσει την ποσότητα των σιτηρών και θα μειώσει εκείνη του μαλλιού για κατανάλωση των κατοίκων. Το μαλλί θα ακριβύνει και οι αγρότες να αναγκαστούν να φορούν τα ρούχα τους για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα από ό,τι συνήθως. Ταυτόχρονα, τα περισσευούμενα σιτηρά θα μείνουν για την επόμενη χρονιά. Αν, λοιπόν, υποθέσουμε ότι ο γαιοκτήμονας έχει ζητήσει να πληρώνεται το ένα τρίτο της παραγωγής σε ασήμι, οι αγρότες που έχουν μεγάλη ποσότητα σιτηρών και λίγο μαλλί δεν θα είναι σε θέση να τον πληρώσουν... Έτσι, ένας αγρότης που έχει υπολογίσει το μέγεθος της συνολικής κατανάλωσης, θα μοιράσει τα κτήματά του με τέτοιο τρόπο ώστε να παράγει συγκεκριμένες ποσότητες σανού, σιτηρών, μαλλιού κ.λπ. και θα συνεχίσει να καλλιεργεί τη γη του βάσει του αρχικού σχεδίου του, αν δεν σημειωθεί κάποια σημαντική μεταβολή της ζήτησης. Ωστόσο, στο παράδειγμα αυτό, υποθέσαμε ότι όλοι οι αγρότες συνεχίζουν να ζουν όπως ζούσαν όταν ο ιδιοκτήτης της γης καλλιεργούσε τη γη για τον εαυτό του και, κατά συνέπεια, θα χρησιμοποιούν τη γη όπως και πριν.⁴

Αν, για παράδειγμα, ο ιδιοκτήτης απέλυε κάποιους από τους υπηρέτες του και αύξανε τον αριθμό των αλόγων του, τα σιτηρά θα γίνονταν φτηνότερα (γιατί θα μειωνόταν η ζήτηση) και ο σανός ακριβότερος (γιατί θα αυξανόταν η ζήτηση). Σε αυτή την περίπτωση, οι αγρότες θα μετέτρεπαν τα χωράφια τους σε βοσκότοπους.

Σε όλη αυτή τη συζήτηση, όπως και στην ανάλυση της αξίας, ο Cantillon καθιστά σαφές ότι ασχολείται μόνο με τη μακροχρόνια ισορροπία: «Δεν εξετάζω εδώ τη μεταβολή των τιμών της αγοράς, που μπορεί να οφείλεται στην καλή ή στην κακή σοδειά μιας χρονιάς, ή τη μεγαλύτερη κατανάλωση που ίσως προκαλέσει η παρουσία ξένων στρατιωτών ή άλλων έκτακτων γεγονότων, επειδή δεν θέλω να περιπλέξω τα πράγματα, δεδομένου ότι αυτό που με ενδιαφέρει είναι η κατάσταση σε φυσιολογικές συνθήκες».⁵

Μετά τη μελέτη της παραγωγής και του πλούτου, ο Cantillon στρέφεται στην ανάλυση του χρήματος. Σε αυτό το θέμα, οι επιρροές του Locke είναι εμφανείς, μια και επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στην κυκλοφορία του χρήματος, δεχόμενος τη σχέση του επιπέδου τιμών με την προσφορά χρήματος. Ωστόσο, επικρίνει τον Locke γιατί, ενώ «διαπιστώνει ότι η αφθονία χρήματος κάνει τα πάντα ακριβά..., δεν εξετάζει το πώς συμβαίνει αυτό».⁶ Για να επιλύσει το πρόβλημα αυτό, ο Cantillon ερευνά τον τρόπο που το χρήμα εισέρχεται στην οικονομία και τους διαύλους μέσω των οποίων διαχέεται. Εξετάζει τρεις κύριες πηγές αύξησης της προσφοράς χρήματος: τα ορυχεία χρυσού και αργύρου, το πλεονασματικό εμπορικό ισοζύγιο και την ξένη βοήθεια.

Αν η αυξημένη προσφορά χρήματος οφείλεται στα ορυχεία, οι πρώτοι που θα επηρεαστούν θα είναι οι ιδιοκτήτες τους και όσοι εργάζονται σε αυτά. Τα εισοδήματά τους θα αυξηθούν και θα αρχίσουν να δαπανούν περισσότερα χρήματα, με αποτέλεσμα να αυξηθούν οι τιμές των προϊόντων που αγοράζουν. Αυτό, με τη σειρά του, θα ενισχύσει το εισόδημα των αγροτών και των βιοτεχνών που παράγουν τα προϊόντα αυτά, με αποτέλεσμα να αυξήσουν κι εκείνοι τις δαπάνες τους, αυξάνοντας τις τιμές άλλων προϊόντων και τα εισοδήματα άλλων επαγγελματικών κατηγοριών. Το χρήμα θα διαχυθεί σε όλη τη χώρα, αυξάνοντας τις τιμές των αγαθών. Η οικονομική κατάσταση όσων έχουν σταθερά εισοδήματα, όπως οι γαιοκτήμονες που δεσμεύονται από μακροπρόθεσμα συμβόλαια, θα επιδεινωθεί, τουλάχιστον μέχρι την ανανέωσή τους. Ωστόσο, η άνοδος των τιμών προκαλεί αύξηση του κόστους παραγωγών που, με τη σειρά τους, θα αυξήσουν περαιτέρω τις τιμές. Καθώς, λοιπόν, οι τιμές συνεχίζουν να ανεβαίνουν, πολλοί θα θελήσουν να αγοράσουν κάποια προϊόντα από το εξωτερικό, όπου είναι ακόμα φτηνά. Αυτό θα έχει καταστροφικές συνέπειες για την εγχώρια βιομηχανία. Όταν σταματήσει η εισροή νέου

χρήματος –λόγω, ίσως, της εξάντλησης των κοιτασμάτων των ορυχείων–, τα εισοδήματα θα μειωθούν και οι άνθρωποι θα αναγκαστούν να περιορίσουν τις δαπάνες τους. Η ποσότητα του χρήματος θα μειωθεί και η φτώχεια θα αυξηθεί. Λόγω του ότι μεγάλο μέρος του χρυσού και του ασημιού θα έχει εξαχθεί για να πληρωθούν οι αυξημένες εισαγωγές, το κράτος τελικά δεν θα έχει περισσότερα χρήματα από τους γείτονές του. Όπως ισχυρίζεται ο Cantillon, αυτό περίπου συνέβη στην Ισπανία μετά την ανακάλυψη της Αμερικής.

Αντίθετα, αν η αυξημένη προσφορά χρήματος οφείλεται στο θετικό εμπορικό ισοζύγιο, οι πρώτοι που θα κερδίσουν θα είναι οι έμποροι. Αυτό, με τη σειρά του, θα οδηγήσει σε αύξηση του εισοδήματος αυτών που παράγουν τα εξαγόμενα προϊόντα και στη συνέχεια θα ανέβουν οι τιμές της γης και οι μισθοί. Αλλά επειδή οι άνθρωποι αυτοί είναι, στην πλειονότητά τους, εργατικοί και θέλουν να αυξήσουν την περιουσία τους, δεν θα αυξήσουν την κατανάλωσή τους αλλά θα αποταμιεύσουν τα χρήματά τους είτε για να αγοράσουν γη είτε για να τα δανείσουν με τόκο. Μόνο τότε οι άνθρωποι αυτοί θα αυξήσουν την κατανάλωσή τους. Η αύξηση των τιμών θα ενισχύσει τις εισαγωγές αγαθών, αλλά όπως υποστηρίζει ο Cantillon, η κατάσταση αυτή μπορεί να συνεχιστεί για χρόνια. Οι συνέπειες θα είναι διαφορετικές από εκείνες της αύξησης του χρήματος από τα ορυχεία, γιατί το χρήμα θα διαχυθεί σε κοινωνικά στρώματα με διαφορετική καταναλωτική συμπεριφορά.

Οι συνέπειες της ξένης βοήθειας σε μια χώρα εξαρτώνται από το αν το χρήμα θα αποταμιευτεί ή θα καταναλωθεί. Μόνο στη δεύτερη περίπτωση θα υπάρξει αύξηση των τιμών.

Ο Cantillon αναγνωρίζει ότι η αύξηση της προσφοράς χρήματος θα προκαλέσει άνοδο των τιμών, με αποτέλεσμα να αυξηθεί το εμπορικό έλλειμμα και να διαφύγουν κεφάλαια στο εξωτερικό. Στην καθαρή του μορφή, ο μηχανισμός αυτός υποδηλώνει ότι η προσπάθεια αύξησης της προσφοράς χρήματος αυτοαναιρείται. Γι' αυτό και παρατηρεί ότι, όταν η προσφορά χρήματος σ' ένα κράτος, δηλαδή ο πλούτος του, αυξηθεί υπερβολικά, το κράτος αυτό «μοιραία θα φτωχύνει μέσω της συνήθους πορείας των πραγμάτων».⁷ Η άποψη αυτή φαίνεται να υπονομεύει τη «μερκαντιστική» θεωρία ότι η αύξηση της προσφοράς χρήματος οδηγεί στην ευημερία. Ωστόσο, ο Cantillon παρατηρεί ότι: «Είναι σαφές πως κάθε κράτος με κυκλοφορία χρήματος μεγαλύτερη από τους γείτονές του, έχει απέναντί τους πλεονέκτημα όσο διατηρεί

την αυξημένη αυτή ποσότητα χρήματος».⁸ Αν οι τιμές στο εσωτερικό είναι υψηλότερες, τότε με την ίδια ποσότητα εξαγόμενων προϊόντων θα αγοραστούν περισσότερα εισαγόμενα. Επιπλέον, η αφθονία χρήματος επιτρέπει στον ηγεμόνα να αυξήσει τους φόρους. Αλλά για να αυξηθούν οι τιμές με αυτό τον τρόπο, πρέπει το χρήμα να παραμείνει μέσα στα όρια του κράτους. Αυτό είναι πιθανότερο να συμβεί όταν το χρήμα προέρχεται από το εμπόριο και όχι από τα ορυχεία, γιατί οι έμποροι προτιμούν να επενδύουν τα χρήματά τους παρά να τα ξεδεύουν σε πολυτελή κατανάλωση.

Μετά την ανάλυση του χρήματος, ο Cantillon προχωρεί στη μελέτη των οικονομικών του κράτους. Η συναλλαγματική ισοτιμία, οι μεταβολές της σχετικής αξίας των πολύτιμων μετάλλων που χρησιμοποιούνταν στην κοπή των νομισμάτων, η υποτίμηση του νομίσματος και, τέλος, το τραπεζικό σύστημα είναι τα ζητήματα που τον απασχόλησαν. Όπως και ο Law, δεχόταν ότι οι τράπεζες μπορεί να έχουν αξία για ένα έθνος, η οποία μετριέται με τα χαρτονομίσματα που έμπαιναν σε κυκλοφορία. Είχε υπολογίσει ότι η Τράπεζα της Αγγλίας διατηρούσε αποθέματα ίσα με 1 εκατομμύριο ουγκιές ασημιού, αλλά η αξία των χαρτονομισμάτων της αντιστοιχούσε κατά μέσον όρο σε 4 εκατομμύρια ουγκιές. Υποστήριξε ότι το όφελος για την Αγγλία ήταν πολύ μεγάλο όταν έπρεπε να επιταχυνθεί η κυκλοφορία του χρήματος. Οι τράπεζες ήταν πολύ χρήσιμες και σε μικρότερα κράτη όπου το ασημί ήταν σπάνιο. Ωστόσο, επειδή στις αρχές της δεκαετίας του 1720 η Αγγλία και η Γαλλία γνώρισαν μεγάλες κερδοσκοπικές φούσκες που έσπασαν με δραματικές συνέπειες, ο Cantillon επισημαίνει τον κίνδυνο χρεοκοπίας των τραπεζών, αν εξέδιδαν υπερβολικό χαρτονόμισμα. Την αποτυχία του σχεδίου του Law, από το οποίο κατάφερε να γλιτώσει έγκαιρα, δεν μπορούσε να την ξεχάσει ποτέ.

Ο Διαφωτισμός

Κάποιες από τις σημαντικότερες ιδέες του Διαφωτισμού αναπτύχθηκαν στην Αγγλία του 17ου αιώνα από τον Locke και την επιστημονική επανάσταση που συνδέεται πρωτίστως με τον Bacon και τον Newton. Κεντρικές έννοιες του Διαφωτισμού ήταν η πίστη στον ορθό λόγο, στην πρόοδο, στην ελευθερία και την ανεκτικότητα. Ο ορθός λόγος

θεωρείτο η πιο σημαντική ικανότητα του ανθρώπου, αφού του επέτρεπε να σκέφτεται και να ενεργεί σωστά. Επειδή όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι λόγω αυτής τους της ικανότητας, έπρεπε να είναι ελεύθεροι να σκέφτονται και να ενεργούν σύμφωνα με τη λογική τους. Από την άποψη αυτή, ο Διαφωτισμός ήταν μια επανάσταση εναντίον του υποτιθέμενου ανορθολογισμού του παρελθόντος – ο ορθός λόγος έπρεπε να υποκαταστήσει τη θρησκευτική αυθεντία, τα ιερά κείμενα και τις παραδόσεις ως το μοναδικό κριτήριο με το οποίο θα κρίνονταν τα πάντα. Πάνω από όλα, όμως, ο Διαφωτισμός χαρακτηριζόταν από την πίστη του στην πρόοδο. Η αντικατάσταση των προλήψεων και των δεισιδαιμονιών από τον ορθό λόγο θα επέτρεπε στον άνθρωπο να προοδεύσει χωρίς τη θεία συμπαράσταση. Ο Newton απέδειξε ότι ο φυσικός κόσμος μπορούσε να κατανοηθεί ως ένα σύστημα νόμων, ενώ ο Locke έδειξε ότι ο ανθρώπινος νους είχε τη δυνατότητα να συνθέτει πολύπλοκες έννοιες από απλά αισθητηριακά δεδομένα. Στο πλαίσιο αυτό, ο Locke έδωσε ένα ωφελιμιστικό πλαίσιο ηθικής που αποτέλεσε τη θεωρητική βάση της αντιπροσωπευτικής διακυβέρνησης.

Στη Γαλλία του Louis XIV, αυτή η αμφισβήτηση των παραδοσιακών ιδεών καταπνίχθηκε. Αν και λιγότερο αυστηρό, το καθεστώς λογοκρισίας συνεχίστηκε και επί Louis XV (1715-74). Για πολλά χρόνια, η έκδοση βιβλίων και εντύπων βρισκόταν υπό τον έλεγχο του κράτους, με αποτέλεσμα οι νέες ιδέες να κυκλοφορούν μόνο σε χειρόγραφα και να μην μπορούν να διαδοθούν εύκολα. Ωστόσο, η χαλάρωση της λογοκρισίας ήταν αρκετή για να απελευθερώσει ένα κύμα κριτικής αμφισβήτησης των καθιερωμένων ιδεών και θεσμών. Στα μέσα της δεκαετίας του 1740, η λογοκρισία μειώθηκε σημαντικά, και η επόμενη δεκαετία ανέδειξε νέους στοχαστές και διανοούμενους, όπως ο Diderot (1713-84), που μίλησε για τη σχετικότητα της γνώσης και των ηθών, ο Montesquieu (1689-1755), που έγραψε για το πνεύμα των νόμων, και ο Condillac (1715-80), που ανέπτυξε ακόμα περισσότερο την ψυχολογία του Locke. Η αισιοδοξία του Διαφωτισμού συμπυκνώνεται στην *Encyclopédie* (*Εγκυκλοπαίδεια*) των Diderot και d'Alembert (1717-83), που συγκέντρωσε όλη την ανθρώπινη γνώση και συνέβαλε στη διάδοση των νέων ιδεών. Μεταξύ των ετών 1751 και 1772, δημοσιεύτηκαν 28 τόμοι, παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες των αρχών να διακόψουν την έκδοσή της. Η *Encyclopédie* περιελάμβανε και πολλά άρθρα οικονομικού περιεχομένου.

Η Φυσιοκρατία

Οι Φυσιοκράτες, οι αποκαλούμενοι και *Les Économistes*, ήταν η πρώτη οργανωμένη ομάδα οικονομολόγων. Οι φυσιοκρατικές ιδέες αναπτύχθηκαν μεταξύ των ετών 1756 και 1763 από τον François Quesnay (1694-1774) και τον Victor Riqueti, Μαρκήσιο του Mirabeau (1715-89), σε μια εποχή που ο Επταετής Πόλεμος με την Αγγλία ασκούσε μεγάλη πίεση στη δημοσιονομική κατάσταση της Αγγλίας. Οι δυο τους συναντιόντουσαν συχνά για να συζητήσουν και να προετοιμάσουν την έκδοση του περιοδικού τους με τον τίτλο *Éphémérides*, στο οποίο δημοσίευαν τις φυσιοκρατικές ιδέες στο διάστημα 1767-1772. Το βιβλίο τους με τίτλο *La Philosophie rurale (Η αγροτική φιλοσοφία, [1763])* μπορεί να θεωρηθεί το μανιφέστο των φυσιοκρατικών οικονομικών. Η Φυσιοκρατία είχε πιστούς οπαδούς, ανάμεσα στους οποίους ξεχώριζαν ο Du Pont de Nemours (1739-1817) και ο Mercier de la Rivière (1720-93). Αρκετοί οικονομολόγοι, όπως ο Turgot (βλ. παρακάτω), έβλεπε με συμπάθεια τη Φυσιοκρατία, αν και δεν συμφωνούσε απόλυτα με τις ιδέες της. Σε κάποιες από τις μεταρρυθμίσεις του, μάλιστα, ως Γενικός Ελεγκτής των Οικονομικών στο διάστημα 1774-76, επηρεάστηκε από τις ιδέες των Φυσιοκρατών.

Όταν ο Quesnay αποφάσισε να στραφεί στη μελέτη των οικονομικών, ήταν ήδη διάσημος γιατρός (αρχικά χειρουργός και, στη συνέχεια, παθολόγος, που θεωρείτο υψηλότερη θέση τόσο στη Γαλλία, όσο και στην Αγγλία). Ως προσωπικός γιατρός της Madame de Pompadour, ερωμένης του Louis XV, απέκτησε τίτλο ευγενείας και μεγάλη περιουσία. Οι ιατρικές γνώσεις του έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της οικονομικής του θεωρίας. Ο Quesnay θέλησε να μελετήσει την παθολογία της κοινωνίας και να προτείνει διάφορες θεραπείες. Έντονα επηρεασμένος από τον Boisguilbert και τον Cantillon (όπως εξάλλου και ο Mirabeau), έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στην κυκλοφορία του χρήματος, για την περιγραφή της οποίας χρησιμοποιεί την αναλογία της κυκλοφορίας του αίματος, που είχε ανακαλυφθεί έναν αιώνα νωρίτερα. Δεν θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο όρος «Φυσιοκρατία» αποτυπώνει, όπως το λέει και η ίδια η λέξη, τη στάση ενός πεπειραμένου γιατρού που γνώριζε καλά τη σημασία της συνεργασίας με τη φύση για τη θεραπεία των ασθενών. Εξίσου σημαντικό εί-

να το γεγονός ότι το φυσιοκρατικό σύστημα στηριζόταν σε μια ενεργή ανάλυση της γαλλικής κοινωνίας.

Για να κατανοήσουμε την κοινωνία, υποστήριζαν ο Quesnay και ο Mirabeau στο βιβλίο τους, πρέπει να κατανοήσουμε τα μέσα με τα οποία συντηρείται. Τόσο η πολιτική όσο και οι νόμοι στηρίζονται σε αυτό. Οι δύο στοχαστές περιέγραψαν τον τρόπο εξέλιξης των κοινωνιών, αποκορύφωμα της οποίας ήταν οι εμπορικές κοινωνίες, που είχαν συγκροτηθεί παράλληλα με τις αγροτικές. Το εμπόριο είχε ζωτική σημασία για την ασφαλή τους συντήρηση, αλλά η γεωργία αποτελούσε τον ακρογωνιαίο λίθο τους. Κατά τους Φυσιοκράτες, ο βασικός λόγος γι' αυτό είναι ότι μόνο η γεωργία αποφέρει ένα καθαρό εισόδημα (που υπερέβαινε το κόστος παραγωγής). Γι' αυτό και περιέγραφαν τη γεωργία ως παραγωγική διαδικασία, σε αντίθεση με τους τομείς του εμπορίου και της μεταποίησης που τους αποκαλούσαν στείρους.

Οι υποθέσεις των Φυσιοκρατών για τις κοινωνικές τάξεις στηρίχθηκαν σε μεγάλο βαθμό στις παρατηρήσεις του Quesnay για τη γεωργία, οι οποίες δημοσιεύτηκαν για πρώτη φορά με τη μορφή άρθρου στην *Εγκυκλοπαίδεια* του Diderot. Οι περισσότεροι καλλιεργητές μοιράζονταν με το γαιοκτήμονα (σχεδόν εξίσου) την παραγωγή έναντι της χρήσης γης και των δανεισμένων ζώων και σπόρων. Οι μέθοδοί τους ήταν ελάχιστα πιο παραγωγικές από εκείνες των μικροϊδιοκτητών που καλλιεργούσαν μόνοι τους τη γη με το ελάχιστο δυνατό κεφάλαιο. Αντίθετα, σε κάποιες περιοχές της Βόρειας Γαλλίας, αλλά και της Αγγλίας, είχε ήδη αρχίσει να δημιουργείται μια νέα τάξη αγροτών – οι αγροτικοί επιχειρηματίες. Αυτοί κατάφεραν να κάνουν πιο αποδοτικά τα κτήματα που νοίκιαζαν από τους ευγενείς ή από την Εκκλησία, και να έχουν μεγάλα πλεονάσματα αγροτικών προϊόντων. Η πιο σημαντική διαφορά ανάμεσα σ' αυτούς και στους καλλιεργητές που μοιράζονταν τη σοδειά ήταν η πρόσβασή τους σε κεφάλαια, με τα οποία μπορούσαν να κάνουν χρήση πιο εξελιγμένων παραγωγικών τεχνικών. Σε αντίθεση με τη γεωργία, η μεταποίηση, αν και ουσιαστικής σημασίας για την παραγωγή προϊόντων που χρειαζόταν η κοινωνία, δεν απέφερε πλεόνασμα. Απλώς, κάλυπτε το κόστος παραγωγής. Από την άποψη αυτή, το αγροτικό κεφάλαιο ήταν το κλειδί για την οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας.

Η σχέση αγροτικού κεφαλαίου και οικονομικής ανάπτυξης εξηγήθηκε από τον Quesnay σε διάφορες εκδοχές του έργου του *Tableau*

économième (*Οικονομικός πίνακας*), η πρώτη από τις οποίες εκδόθηκε το 1758. Ήταν ένα διάγραμμα για την κυκλοφορία του χρήματος και των αγαθών μεταξύ των τριών κοινωνικών τάξεων (των ιδιοκτητών γης, των αγροτών και των τεχνιτών) στηριγμένο στην υπόθεση ότι η ακολουθούμενη οικονομική πολιτική ήταν ιδεώδης για την αγροτική ανάπτυξη. Στις διάφορες εκδοχές του έργου του, ο Quesnay αναφέρει 24 όρους, οι οποίοι θα έπρεπε να πληρούνται για να λειτουργεί η οικονομία με τον τρόπο που ο ίδιος περιέγραφε. Μεταξύ αυτών, περιλαμβάνονταν και οι εξής: (1) Το σύνολο του εισοδήματος πρέπει να μπαίνει στην κυκλοφορία. (2) Οι άνθρωποι δεν πρέπει από ανασφάλεια να αποταμιεύουν χρήματα. (3) Οι φόροι δεν πρέπει να καταστρέφουν το εθνικό εισόδημα. (4) Οι αγρότες πρέπει να έχουν αρκετά κεφάλαια για να έχουν ένα καθαρό εισόδημα (πλεόνασμα) που πρέπει να είναι, τουλάχιστον, 100% τοις εκατό. (5) Το εξωτερικό εμπόριο πρώτων υλών πρέπει να είναι ελεύθερο. (6) Οι ανάγκες του κράτους πρέπει να αντιμετωπίζονται μόνο μέσω της ανάπτυξης και όχι μέσω της αύξησης του δανεισμού. (7) Οι άνθρωποι πρέπει να είναι ελεύθεροι να καλλιεργούν τη γη τους όπως αυτοί κρίνουν καλύτερα. Δεδομένου ότι η κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα ήταν πολύ διαφορετική, η εκπλήρωση των όρων αυτών ισοδυναμούσε με ένα πολύ προοδευτικό σχήμα οικονομικής πολιτικής.

Ο *Οικονομικός πίνακας* υποθέτει ότι οι αγρότες διαθέτουν ένα κεφάλαιο ή μια «ετήσια προκαταβολή» 2 εκατομμυρίων λιρών (σε σιτηρά) και οι ιδιοκτήτες ένα χρηματικό απόθεμα αξίας 2 εκατομμυρίων λιρών. Η γεωργία παράγει ένα πλεόνασμα ίσο με το 100% της παραγωγής, που αποδίδεται στους ιδιοκτήτες ως πρόσοδος. Ας εξετάσουμε πρώτα την κυκλοφορία του χρήματος. Οι ιδιοκτήτες δαπανούν το μισό του συνολικού εισοδήματός τους (2 εκατομμύρια λίρες) σε φαγητό και το άλλο μισό σε προϊόντα μεταποίησης, οπότε σε καθέναν από τους δύο αυτούς τομείς εισρέουν 1 εκατομμύριο λίρες. Αυτό δημιουργεί εισοδήματα που δαπανώνται τα μισά σε φαγητό και τα μισά σε είδη μεταποίησης. Καθένας από τους δύο αυτούς τομείς κερδίζει ένα επιπλέον ποσό 500.000 λιρών από τον άλλο. Όταν προστεθούν όλα τα εισοδήματα, ο κάθε τομέας κερδίζει 2 εκατομμύρια λίρες (1.000.000 + 500.000 + 250.000 + 125.000 + ...) Έτσι, ο κάθε τομέας έχει εισόδημα 2 εκατομμυρίων λιρών και δαπανά 1 εκατομμύριο λίρες για την αγορά καταναλωτικών αγαθών από τον άλλον. Υπάρχει, ωστόσο, μια σημαντική διαφορά

μεταξύ των δύο αυτών τομέων: η μεταποίηση χρησιμοποιεί το 1 εκατομμύριο που της απομένει για να αγοράσει αγροτικές πρώτες ύλες, με αποτέλεσμα να μην έχει καθόλου πλεόνασμα. Με τον τρόπο αυτό, το συνολικό χρηματικό ποσόν (2 εκατομμύρια λίρες) καταλήγει όλο στον αγροτικό τομέα, όπου αποδίδεται ως πρόσοδος στους ιδιοκτήτες γης.

Ο λόγος που η γεωργία δημιουργεί το χρηματικό αυτό πλεόνασμα είναι ότι, σε αντίθεση με τη μεταποίηση, παράγει ένα πλεόνασμα προϊόντων. Η «προκαταβολή» των 2 εκατομμυρίων λιρών σε σιτηρά χρησιμοποιείται για την παραγωγή προϊόντων αξίας 5 εκατομμυρίων λιρών. Από αυτά, το 1 εκατομμύριο θα πουληθεί ως τρόφιμα στους ιδιοκτήτες, τα 2 εκατομμύρια στον τομέα της μεταποίησης (κατά 50% ως τρόφιμα και κατά 50% ως πρώτες ύλες) και τα υπόλοιπα 2 εκατομμύρια θα χρησιμοποιηθούν ως αγροτικό κεφάλαιο την επόμενη χρονιά. Έτσι υπάρχει ισοζύγιο.

Το αριθμητικό αυτό παράδειγμα αναλύεται λεπτομερώς για να δώσει έμφαση σ' ένα σημείο. Μολονότι η ιδέα της κυκλοφορίας του εισοδήματος προερχόταν από τους Boisguilbert και Cantillon, ο Quesnay την ανέπτυξε με λογική αυστηρότητα που δεν συναντάται στους προκατόχους του. Τα αριθμητικά στοιχεία μοιάζουν αυθαίρετα, αλλά δεν είναι. Αποτύπωναν τα στατιστικά δεδομένα της γαλλικής οικονομίας τον 18ο αιώνα. Για παράδειγμα, ο υπολογισμός του αγροτικού πλεονάσματος σε ποσοστό 100% τοις εκατό του παραγόμενου προϊόντος προϋπέθετε την εκμετάλλευση αγροκτημάτων με τις καλύτερες δυνατές τεχνικές (χρησιμοποίηση αλόγων). Οι τεχνικές αυτές χρησιμοποιούνταν σε μεγάλα αγροκτήματα της Νότιας Αγγλίας και της Βόρειας Γαλλίας, αλλά πολλοί γάλλοι αγρότες δεν μπορούσαν να τις πληρώσουν. Εκτός αυτού, τα αριθμητικά αυτά παραδείγματα του επέτρεψαν να διερευνήσει, στις διαδοχικές εκδοχές του *Πίνακα*, την αντίδραση του οικονομικού συστήματος σε διάφορες αλλαγές. Για παράδειγμα, έδειξε ότι αν επιβαλλόταν σε καθένα από τους δύο αυτούς τομείς της οικονομίας φόρος ύψους 25.000 λιρών, η ετήσια προκαταβολή στη γεωργία θα μειωνόταν από 2.000.000 σε 1.950.000 λίρες. Διότι, η γεωργία, θα έχανε 25.000 λίρες άμεσα και άλλες 25.000 έμμεσα λόγω της μείωσης των πωλήσεων στον μεταποιητικό τομέα. Το αποτέλεσμα θα ήταν η συρρίκνωση της οικονομίας, αφού λιγότερο προϊόν θα παραγόταν την επόμενη χρονιά. Κατ' ανάλογο τρόπο, έδειξε ότι η μείωση της

παραγωγικότητας (είτε λόγω των παρεμβάσεων της κυβέρνησης είτε λόγω χαμηλής τιμής των σιτηρών) ή η εκτροπή των δαπανών από τον γεωργικό στον μεταποιητικό τομέα θα οδηγούσαν σε περιορισμό του συνολικού προϊόντος.

Με επίκεντρο τον *Οικονομικό πίνακα* του Quesnay, το φυσιοκρατικό σύστημα χρησιμοποιήθηκε για να υπερασπιστεί μια σαφή, αλλά αμφιλεγόμενη, πολιτική ατζέντα. Το κράτος ήταν αναγκαίο για να στηριχθούν οι αγορές και η κυκλική ροή των εισοδημάτων. Ο Quesnay έκανε κάποιες ασκήσεις για να δείξει ότι η συνολική παραγωγή θα μειωνόταν αν δεν ίσχυαν οι αρχικές υποθέσεις του. Η φορολογία, οι παρεμβάσεις στον αγροτικό τομέα, η τεχνητή τόνωση της μεταποίησης, η συμπίεση της τιμής των τροφίμων – πολιτικές που ακολούθησαν οι κυβερνήσεις του Louis XIV και του Louis XV – ήταν εξαιρετικά επιβλαβείς και έπρεπε να εγκαταλειφθούν. Οι νόμοι της φύσης επέβαλαν περιορισμούς στην πολιτική που έπρεπε να ακολουθήσει το κράτος ώστε να μην υπονομεύσει την ευημερία της χώρας από την οποία εξαρτιόταν και το ίδιο. Ωστόσο, αυτό δεν απέκλειε εντελώς την κρατική παρέμβαση. Για παράδειγμα, το πλεόνασμα που αποδιδόταν στους ιδιοκτήτες γης θα μπορούσε να φορολογηθεί (καθώς ήταν αναγκαίο να συγκεντρωθούν χρήματα για τη στήριξη της αγοράς), αλλά όχι υπερβολικά. Κι αυτό γιατί οι δαπάνες των ιδιοκτητών γης ήταν απαραίτητες για τη διατήρηση της ετήσιας ροής εισοδημάτων και δαπανών.

Ο Turgot

Δεν ανήκαν, ωστόσο, όλοι οι μεταρρυθμιστές οικονομολόγοι στη φυσιοκρατική σχολή. Γύρω από τον Vincent de Gournay (1712-59) είχε συγκροτηθεί μια ομάδα που, αν και σε γενικές γραμμές υποστήριζε την οικονομική πολιτική των Φυσιοκρατών, κρατούσε αποστάσεις από αυτή. Ο Gournay ήταν επιχειρηματίας που έγινε δημόσιος υπάλληλος, εξαγοράζοντας τη θέση του επόπτη του Εμπορικού Επιμελητηρίου, θέση που διατήρησε από το 1751 μέχρι το 1759. Μεταξύ των αρμοδιοτήτων του ήταν οι επισκέψεις σε διάφορες περιοχές της Γαλλίας για να ελέγξει τις συνθήκες του εμπορίου και της μεταποίησης. Στον Gournay οφείλεται η εκλαϊκευση της περίφημης φράσης “*laissez faire, laissez passer*”, όπως και η έκδοση του *Δοκιμίου* του Cantillon. Δεν

έγραψε πολύ, αλλά άσκησε μεγάλη επιρροή στους συγχρόνους του, όπως στον Turgot.

Ο Anne Robert Jacques Turgot (1727-81), σε μια νεκρολογία που έγραψε το 1759, υποστήριξε ότι ο Gournay δεν έβλεπε τον εαυτό του ως συστηματικό θεωρητικό, αλλά ως κάποιον που διατύπωσε αξιώματα κοινής λογικής. Οι μερκαντιστικές ρυθμίσεις που επέτρεπαν σε μια γαλλική πόλη να αντιμετωπίζει τους πολίτες των άλλων πόλεων ως αλλοδαπούς, απαγορεύοντάς τους να εργαστούν εντός των ορίων της, ή οδηγούσαν έναν υφαντή στην καταστροφή, γιατί το ύφασμά του ήταν κατώτερης ποιότητας από αυτά που παρήγαγε μια συντεχνία, ήταν παράλογες. Ο Turgot υποστήριζε ότι «κάθε άνθρωπος ξέρει καλύτερα το συμφέρον του από τους άλλους που δεν νοιάζονται γι' αυτό». Ο Gournay είχε καταλήξει στο εξής συμπέρασμα:

όταν το ατομικό συμφέρον συμπίπτει με το γενικό, οι άνθρωποι πρέπει να έχουν την ελευθερία να κάνουν αυτό που θέλουν. Στην περίπτωση του ελεύθερου εμπορίου, ο Gournay πίστευε ότι είναι αδύνατο το ατομικό συμφέρον να μη συμπίπτει με το γενικό.⁹

Γι' αυτό και η κυβέρνηση πρέπει να υποστηρίζει με κάθε τρόπο την ελευθερία σε κάθε κλάδο του εμπορίου, αίροντας τους περιορισμούς, απλοποιώντας το φορολογικό σύστημα και διασφαλίζοντας το δικαίωμα του κάθε πολίτη στην εργασία. Όλα αυτά «καθιστούν την αγορά απολύτως ανταγωνιστική, με αποτέλεσμα να παράγονται καλά και φτηνά προϊόντα».¹⁰

Η πρώτη συμβολή του Turgot στην οικονομική επιστήμη ήταν μια κριτική στη νομισματική θεωρία του Law, που δημοσιεύτηκε το 1749. Τη δεκαετία του 1750 συνάντησε τον Gournay και συνεργάστηκε μαζί του στη μετάφραση ενός βιβλίου του άγγλου οικονομολόγου Josiah Tucker (1712-99) την ίδια εποχή, άρχισε να συνοδεύει τον Gournay στις επιθεωρήσεις που έκανε στη γαλλική επαρχία. Το 1761 διορίστηκε περιφερειάρχης του Limousin, μιας από τις καθυστερημένες περιοχές της Γαλλίας, με σκοπό να εκσυγχρονίσει το φορολογικό σύστημα, το σύστημα της αναγκαστικής εργασίας στη διάρκεια του θερισμού και το οδικό δίκτυο. Την περίοδο αυτή έγραψε τα σημαντικότερα έργα του που, λόγω των υποχρεώσεων του ως ανώτατου κυβερνητικού αξιωματούχου, είναι κυρίως επιστολές και εκθέσεις. Οι μόνες εξαιρέσεις εί-

ναι: το *Reflections on the Formation and Distribution of Wealth* (*Σκέψεις για την ανάπτυξη και τη διανομή του πλούτου* [1766]) και το ημιτελές δοκίμιο *Value and Money* (*Αξία και χρήμα* [1769]).

Το 1774, ο Turgot προήχθη σε Γενικό Επιθεωρητή των Οικονομικών και μετακόμισε στο Παρίσι, όπου συνέχισε το μεταρρυθμιστικό έργο του. Η λύση που πρότεινε για το χρόνιο πρόβλημα των ελλειμμάτων σε είδη διατροφής ήταν η ελεύθερη διακίνηση σιτηρών, αν και απαγόρευε την εξαγωγή τους, και έλαβε ειδική πρόνοια για τον επαρκή εφοδιασμό του Παρισιού με σιτηρά· αντικατέστησε την αναποτελεσματική ιδιωτική εταιρεία που είχε το μονοπώλιο νίτρου (απαραίτητου στην παραγωγή πυρίτιδας) με μια κρατική, επικεφαλής της οποίας διόρισε το χημικό Lavoisier· κρατικοποίησε τα ταχυδρομεία της χώρας και σχεδίασε πολλές ακόμα μεταρρυθμίσεις. Το 1776 θέλησε να απελευθερώσει ακόμη περισσότερο το εμπόριο των σιτηρών, να καταργήσει τις συντεχνίες που περιόριζαν την ελεύθερη πρόσβαση των τεχνιτών σε πολλούς κλάδους της οικονομίας και να χρηματοδοτήσει την κατασκευή οδών μέσω της φορολόγησης των γαιοκτημόνων αντί μέσω της αναγκαστικής εργασίας. Στο θρησκευτικό ζήτημα, τάχθηκε υπέρ της ανοχής των Προτεσταντών. Ωστόσο, τα μέτρα αυτά έθιξαν πολλά κατοχυρωμένα συμφέροντα, με αποτέλεσμα να χάσει τη στήριξη των άλλων υπουργών και να δεχθεί σφοδρή επίθεση στο κοινοβούλιο, που είχε αποκαταστήσει ο προκάτοχός του. Επιχείρησε να επιβάλει τις μεταρρυθμίσεις του χρησιμοποιώντας τη βασιλική εξουσία, αλλά οι αντίπαλοί του κατάφεραν να στρέψουν τον Louis XVI (Λουδοβίκο ΙΣΤ΄) εναντίον του, με συνέπεια να απολυθεί. Έτσι, πολλές από τις μεταρρυθμίσεις του εγκαταλείφθηκαν.

Οι μεταρρυθμίσεις του Turgot ήταν σκληρές αλλά και συνεπείς με την οικονομική θεωρία του, όπως αυτή εκτίθεται στα δύο πιο συστηματικά έργα του. Τα πρώτα κεφάλαια των *Σκέψεων* θα μπορούσαν να έχουν γραφτεί από έναν Φυσιοκράτη. Εκεί, πραγματεύεται τις αρχές της ανταλλαγής και την αυξημένη σημασία της γεωργίας έναντι της μεταποίησης –του γεωργού έναντι του τεχνίτη– εισάγοντας τη διάκριση ανάμεσα σε παραγωγικές και μη παραγωγικές τάξεις. Όπως και ο Quesnay, αναλύει διάφορους τρόπους για την οργάνωση της γεωργίας, υποστηρίζοντας ότι η καλλιέργεια των αγροκτημάτων από πακτωτές-επιχειρηματίες είναι πιο αποδοτική, αλλά αδύνατη χωρίς επαρκή κεφάλαια. Ωστόσο, διαφοροποιείται αισθητά από τη φυσιο-

κρατική θεωρία όταν υποστηρίζει ότι ο δανεισμός χρημάτων μπορεί επίσης να συμβάλει στη δημιουργία πλούτου ή όταν αναλύει το ρόλο του χρήματος στο εμπόριο και το ρόλο της μεταποίησης στη δημιουργία πλούτου.

Όταν οι άνθρωποι αποταμιεύουν, συσσωρεύουν ένα κεφάλαιο που μπορούν αργότερα να το χρησιμοποιήσουν με διάφορους τρόπους: να το δανείσουν με τόκο, να το επενδύσουν στη μεταποίηση (με την προσδοκία κάποιου κέρδους) ή να αγοράσουν γη (που αποφέρει πρόσοδο). Επειδή έχουν τη δυνατότητα να επιλέξουν, οι αποδόσεις όλων αυτών των επενδύσεων θα συνδέονται μεταξύ τους. Δεν θα είναι ίσες, διότι οι κίνδυνοι της κάθε επένδυσης είναι διαφορετικοί. Αν, για παράδειγμα, κάποιος δανείσει χρήματα, υπάρχει η πιθανότητα να τα χάσει, αλλά αν αγοράσει γη, η επένδυσή του θα είναι ασφαλέστερη. Αυτός είναι και ο λόγος που η γη θα έχει μικρότερη απόδοση από ό,τι ο έντοκος δανεισμός χρημάτων. Ομοίως η επένδυση στη βιομηχανία έχει ακόμα μεγαλύτερο κίνδυνο, άρα και μεγαλύτερη απόδοση. Ο ανταγωνισμός θα δημιουργήσει λοιπόν μια ισορροπία μεταξύ των αποδόσεων αυτών. Αν, για παράδειγμα, η αξία της γης είναι πολύ υψηλή (με αποτέλεσμα να έχει μικρή απόδοση) σε σύγκριση με τις άλλες χρήσεις του κεφαλαίου, οι γαιοκτήμονες θα την ανταλλάξουν με άλλες μορφές κεφαλαίου και έτσι η τιμή της θα μειωθεί.

Το επιτόκιο ισορροπίας καθορίζεται από την προσφορά και τη ζήτηση: «εξαρτάται ευθέως από τη σχέση της ζήτησης των δανειοληπτών με την προσφορά των δανειστών».¹¹ Η λιτότητα αυξάνει τον αριθμό των δανειστών και μειώνει τον αριθμό των δανειοληπτών, ενώ η πολυτελής κατανάλωση έχει το ακριβώς αντίθετο αποτέλεσμα. Η μείωση των επιτοκίων εκείνη την εποχή στην Ευρώπη έδειχνε, σύμφωνα με τον Turgot, ότι η λιτότητα είχε υπερισχύσει, ευνοώντας τη συσσώρευση κεφαλαίου. Αυτό τον οδήγησε στο συμπέρασμα ότι το επιτόκιο είναι μια τιμή όπως όλες οι άλλες, και γι' αυτό πρέπει να καθορίζεται «από την πορεία του εμπορίου», όπως η τιμή οποιουδήποτε προϊόντος. Το επιτόκιο θα καθόριζε ποια κτήματα μπορούσαν να καλλιεργηθούν επωφελώς και ποιες μεταποιητικές δραστηριότητες θα είχαν απόδοση.

Παρόμοιες μ' αυτήν απόψεις βρίσκουμε στα έργα του 17ου αιώνα, όπως του Locke για το επιτόκιο ή του Mun για το κεφάλαιο. Ωστόσο, ο Turgot συστηματοποίησε όλα αυτά τα στοιχεία και τα χρησιμοποίησε

για να απαντήσει πιο ξεκάθαρα από οποιονδήποτε άλλο της εποχής του τι συνιστά τον εθνικό πλούτο. Κατά τον Turgot, ο πλούτος ενός έθνους περιλαμβάνει, για να χρησιμοποιήσουμε σύγχρονη ορολογία, την παρούσα αξία του καθαρού εισοδήματος από τη γη (την αξία της γης) συν το απόθεμα των κινητών αγαθών. Ουσιαστικά, τον ίδιο ορισμό θα έδινε και ένας σύγχρονος οικονομολόγος. Ο Turgot παρατηρεί ότι ο συνυπολογισμός των «δανειακών κεφαλαίων» θα ισοδυναμούσε με διπλή μέτρηση και πως, παρότι το χρήμα αποταμιεύεται, τα είδη (κινητά αγαθά που υπολογίζονται στον εθνικό πλούτο) δεν αποτελούν παρά ένα ελάχιστο μέρος του.

Η ανάλυση της φύσης του πλούτου οδήγησε τον Turgot στη διερεύνηση της φύσης της αξίας, ένα θέμα που ανέπτυξε στο τελευταίο ημιτελές έργο του. Ξεκινά από την υπόθεση ότι η αξία ενός αγαθού είναι μοναδική για κάθε άτομο και εξαρτάται τόσο από την καταλληλότητά του για ικανοποίηση της ανάγκης που το ζητάει, όσο και από τη δυσκολία απόκτησής του. Η αξία αυτή θα μπορούσε να ονομαστεί «αξία εκτίμησης», μια και εξαρτάται από το πόσο εκτιμά ο καταναλωτής ένα συγκεκριμένο αγαθό. Ο Turgot πίστευε ότι δεν υπάρχει κάποια φυσική μονάδα μέτρησης της αξίας, και γι' αυτό η αξία ενός προϊόντος πρέπει να μετράται με βάση την αξία ενός άλλου. Μπορούμε, για παράδειγμα, να πούμε πόσα δεμάτια ξύλο έχουν την ίδια αξία με ένα μέτρο σιτάρι. Δεδομένου, όμως, ότι υπάρχουν πολλά και διάφορα αγαθά, πρακτικά αυτό σημαίνει ότι η αξία μετράται βάσει μιας αυθαίρετα συμφωνημένης μονάδας – ενός κοινού παρονομαστή. Αν όλα τα αγαθά μετρώνται βάσει της ίδιας τυποποιημένης μονάδας, τότε η σχετική αξία κάθε ζεύγους αγαθών μπορεί αμέσως να υπολογιστεί.

Η «αξία εκτίμησης» είχε εφαρμογή μόνο σ' ένα άτομο. Γι' αυτό και προχώρησε στην ανάλυση της ανταλλαγής ανάμεσα σε δύο άτομα που συνήθως εκτιμούν τα αγαθά με διαφορετικό τρόπο. Υπέθεσε, λοιπόν, ότι δύο αγαθά θα μπορούσαν να ανταλλάγουν βάσει του μέσου όρου των αξιών εκτίμησης των δύο μερών. Αν δεν συνέβαινε αυτό, το ένα μέρος θα ωφελείτο λιγότερο από το άλλο και θα το ανάγκαζε να έρθει πιο κοντά στη δική του τιμή. Ο Turgot όρισε μ' αυτό τον τρόπο την «ανταλλακτική» αξία. Αν και εννοιολογικά δεν ταυτίζεται με την «τιμή», η οποία δηλώνει το ποσό που πληρώνει κανείς για ένα αγαθό, η ανταλλακτική αξία είναι αριθμητικά ίδια με την τιμή, και γι' αυτό, σε πολλές περιπτώσεις, οι δύο έννοιες μπορούν να χρησιμοποιηθούν

εναλλακτικά. Τέλος, ο γάλλος οικονομολόγος εισήγαγε κι ένα δεύτερο ζεύγος συναλλασσόμενων, οπότε η συνεννόηση γινόταν ανάμεσα σε τέσσερα άτομα, από τα οποία τα δύο πουλούσαν ξύλα και τα άλλα δύο σιτηρά, δείχνοντας πώς ο ανταγωνισμός θα υποχρεώσει τους πωλητές του κάθε αγαθού να αποδεχθούν την ίδια τιμή.

Ο Turgot δεν ήταν ο πρώτος που ανέπτυξε μια υποκειμενική θεωρία της αξίας. Τουναντίον, υπήρχε μια μακρά παράδοση ανάλογων θεωριών που ξεκινούσε από τον Αριστοτέλη και τους σχολαστικούς κι έφτανε μέχρι τον Hugo Grotius (1583-1645) και τον Samuel Pufendorf (1632-94). Τον 18ο αιώνα, ωστόσο, οι σημαντικότεροι συνεχιστές της υποκειμενικής θεωρίας της αξίας ήταν ιταλοί οικονομολόγοι, με πιο διακεκριμένο τον Ferdinando Galiani (1728-87). Το 1751, δημοσίευσε το έργο του με τον τίτλο *Della Moneta (Για το χρήμα)*, ένα από τα λίγα που αναφέρει ο Turgot στο δοκίμιό του για την αξία. Το 1759 διορίστηκε στην πρεσβεία του Βασιλείου της Νεάπολης στο Παρίσι, όπου παρέμεινε για δέκα χρόνια. Χάρη στον Quesnay, η πολιτική οικονομία είχε γίνει πολύ της μόδας εκείνη την εποχή στη γαλλική πρωτεύουσα. Ο Galiani, ωστόσο, δεν ήταν Φυσιοκράτης και επέκρινε την πολιτική της απεριόριστης εξαγωγής σιτηρών ενόσω διατηρούνταν οι περιορισμοί στη διεξαγωγή του εσωτερικού εμπορίου. Στο έργο του αυτό, αναπτύσσει τη θεωρία, την οποία χρησιμοποίησε μετέπειτα και ο Turgot, ότι η αξία είναι υποκειμενική και μπορεί να μετρηθεί μόνο σε σχέση με την αξία άλλων αγαθών. Η χρησιμότητα και η σπανιότητα εξηγούν την αξία ενός αγαθού. Το επιχείρημα του Galiani, ότι ο άνθρωπος είναι το κοινό μέτρο της αξίας, αποτελούσε, όπως έλεγε ο Turgot, «μια από τις πιο βαθιές αλήθειες της γενικής θεωρίας της αξίας».¹²

Η οικονομική σκέψη υπό το γαλλικό Παλαιό Καθεστώς (Ancien Régime)

Όταν η αυστηρή γαλλική λογοκρισία αποδυναμώθηκε αρκετά ώστε να επιτρέπει τη δημοσίευση επικριτικών για την κυβέρνηση έργων, κύριο θέμα της οικονομικής σκέψης ήταν οι μεταρρυθμίσεις. Για πολλούς, οι φόροι και οι ασφυκτικοί έλεγχοι παρεμπόδιζαν την ανάπτυξη του εμπορίου. Δεν είναι, λοιπόν, καθόλου παράξενο που στο πλαίσιο αυτό αναπτύχθηκε το δόγμα του laissez-faire από πολλούς συγγραφείς, από

τον Boisquibert στις αρχές του αιώνα μέχρι τον Turgot λίγο πριν από τη Γαλλική Επανάσταση. Δίχως αμφιβολία, οι κρατικοί περιορισμοί στη γεωργία ήταν ένας από τους λόγους που οι Φυσιοκράτες έδιναν έμφαση στην παραγωγικότητα του αγροτικού τομέα. Έπρεπε να αντικρούσουν την άποψη του Golbert ότι οι πόροι έπρεπε να στραφούν στη μεταποίηση.

Ωστόσο, αν και βασικό κίνητρο των σπουδαιότερων οικονομολόγων της περιόδου αυτής ήταν η αντιμετώπιση των μεγάλων οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων της χώρας τους, αναπτύχθηκαν παράλληλα και πολλές θεωρητικές απόψεις. Για παράδειγμα, ο Cantillon μελέτησε τις γενικές αρχές του εμπορίου, ενώ οι Φυσιοκράτες προχωρούν πιο πέρα, κατασκευάζοντας ένα αφηρημένο αριθμητικό μοντέλο οικονομικής δραστηριότητας. Ο Turgot, αν και ασχολήθηκε ενεργά με τη διοίκηση της χώρας και προσπάθησε να προωθήσει ένα ευρύ μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα σε διάφορους τομείς, ανέπτυξε μια σειρά αφηρημένων εννοιών, όπως ο πλούτος και η αξία. Οι γόνιμες ιδέες των γάλλων οικονομολόγων της εποχής αυτής επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν τον επόμενο αιώνα σ' ένα εντελώς διαφορετικό ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο. Μέσω κυρίως του Adam Smith, ο οποίος είχε επηρεαστεί από τα έργα του Quensay και του Turgot, αλλά και άλλων συγγραφέων που έγραψαν μετά τη Γαλλική Επανάσταση, όπως ο Jean Baptiste Say, οι ιδέες αυτές έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των αγγλικών κλασικών οικονομικών. Ο Πίνακας του Turgot ενέπνευσε τον Marx, μολονότι οι απόψεις του ήταν ριζικά διαφορετικές από εκείνες του γάλλου οικονομολόγου.

Παραπομπές

1. Αναφέρεται στο T. W. Hutchison, *Before Adam Smith: The Emergence of Political Economy, 1662-1776*, Basil Blackwell, 1988, σ. 111.
2. R. Cantillon, *Essai sur la Nature du Commerce en Générale* (1755), μτφ. και επιμ. H. Higgs, Macmillan, 1931, σ. 3.
3. Στο ίδιο, σ. 59.
4. Στο ίδιο, σσ. 61-63.
5. Στο ίδιο, σ. 65.
6. Στο ίδιο, σ. 161.

7. Στο ίδιο, σ. 185.

8. Στο ίδιο, σ. 189.

9. Αναφέρεται στο P. D. Groenewegen, *The Economics of A. R. J. Turgot*, The Hague: Martinus Nijhoff, 1977, σ. 26.

10. Στο ίδιο, σ. 29.

11. Στο ίδιο, σ. 84.

12. Στο ίδιο, σ. 141.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Ο ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΣΚΟΤΙΑΣ ΤΟΝ 18ο ΑΙΩΝΑ

Το ιστορικό πλαίσιο

Ο Διαφωτισμός της Σκωτίας περιλαμβάνει την εντυπωσιακή άνθηση της διανόησης, σε μια από τις πλέον καθυστερημένες περιοχές της Ευρώπης τον 18ο αιώνα. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι διανοούμενοι της εποχής είχαν συνείδηση των σημαντικών επιτευγμάτων της. Ο David Hume, για παράδειγμα, παρατηρεί το 1757 ότι «είναι αξιοθαύμαστο που η χώρα αυτή έχει βγάλει τον τελευταίο καιρό τόσο σημαντικούς ανθρώπους του πνεύματος».¹ Τα Πανεπιστήμια του Εδιμβούργου, της Γλασκόβης και του Αμπερντίν βρίσκονταν στο επίκεντρο της πνευματικής αυτής άνθησης, μεγάλο μέρος της οποίας αφορούσε την οικονομική και κοινωνική σκέψη.

Η κοινωνική σκέψη πολλών εκπροσώπων του Διαφωτισμού της Σκωτίας έχει ορισμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Το σημαντικότερο από αυτά είναι ο κοσμικός χαρακτήρας της. Χωρίς να απορρίπτει τα θρησκευτικά διδάγματα (κάτι τέτοιο ήταν εξαιρετικά επικίνδυνο τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα, ιδιαίτερα για τους πανεπιστημιακούς), εστίαζε το ενδιαφέρον της στις ανθρώπινες, καθημερινές πλευρές της πραγματικότητας. Ένα άλλο χαρακτηριστικό της είναι η προσήλωση στην επιστημονική αντικειμενικότητα και την απόρριψη κάθε δογματικής θέσης. Οι εκφραστές του Διαφωτισμού της Σκωτίας ήταν συνειδητοί κληρονόμοι όχι μόνο του Bacon, του Newton και των άλλων επιστημόνων του 17ου αιώνα, αλλά και των υποστηρικτών της φιλοσοφίας του φυσικού νόμου. Επιπροσθέτως, ο Διαφωτισμός της Σκωτίας είχε έναν κοινωνικό και κυρίως ιστορικό προσανατολισμό. Οι εκπρόσωποί του είχαν επίγνωση του γεγονότος ότι διαφορετικές κοινωνίες είχαν διαφορετικά ήθη, και προσπάθησαν να ανακαλύψουν τις

βαθύτερες αιτίες τους. Στην προσπάθειά τους αυτή, είχαν για οδηγό το *Spirit of the Laws* (*Πνεύμα των νόμων*) – Montesquieu 1748), έργο που ο Hume είχε μεταφράσει στα αγγλικά. Ωστόσο, οι σκοτσέζοι στοχαστές του 18ου αιώνα – και ιδιαίτερα ο Adam Smith – ανέπτυξαν ακόμα περισσότερο τη σκέψη του Montesquieu, επιχειρώντας να εξηγήσουν πώς μεταβάλλονται οι ανθρώπινες κοινωνίες. Απώτερος στόχος τους ήταν να καταγράψουν την ιστορική εξέλιξη της κοινωνίας των πολιτών.

Βασικό θέμα των περισσότερων θεωρητικών έργων της περιόδου αυτής είναι ότι η ανθρώπινη φύση παραμένει πάντα ίδια. Η ιστορία, υποστήριζε ο Hume, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για να ανακαλύψουμε «τις σταθερές και καθολικές αρχές της ανθρώπινης φύσης».² Ωστόσο, οι εκπρόσωποι του Διαφωτισμού της Σκωτίας μελέτησαν το μεταβαλλόμενο κοινωνικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο λειτουργεί η ανθρώπινη φύση. Οι ανθρώπινες δραστηριότητες θα μπορούσαν να αλλάξουν το περιβάλλον τους και να δημιουργήσουν μια νέα κατάσταση, που θα ευνοούσε μια διαφορετική ανθρώπινη συμπεριφορά, έστω κι αν η ανθρώπινη φύση παρέμενε αναλλοίωτη. Οι σκοτσέζοι στοχαστές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η ανθρώπινη κοινωνία εξελίχθηκε μέσα από διάφορα ιστορικά στάδια. Οι πρωτόγονες κοινωνίες ζούσαν από το κυνήγι και τη συλλογή καρπών χωρίς προηγούμενη κοινωνική οργάνωση. Η εξημέρωση των ζώων ανάγκασε τους ανθρώπους να χρησιμοποιήσουν βοσκοτόπια, με αποτέλεσμα να καθιερωθεί η ιδιοκτησία της γης, η οποία, με τη σειρά της, οδήγησε σε κοινωνικές διαφοροποιήσεις και ανισότητες. Ακολούθησε η αγροτική κοινωνία, όπου η γη έγινε αντικείμενο νομής και ιδιοκτησίας. Συνεπώς, η κληρονομιά απέκτησε ιδιαίτερη σημασία, με συνέπεια να αναπτυχθεί το αντίστοιχο νομικό πλαίσιο. Τέλος, εμφανίζεται η ανταλλακτική οικονομία, στο πλαίσιο της οποίας η κοινωνία διαιρέθηκε σε τάξεις που η καθεμία κερδίζει τα προς το ζην με διαφορετικό τρόπο. Ο καταμερισμός εργασίας αύξησε την παραγωγικότητα και την αλληλεξάρτηση των ανθρώπων. Οι απόψεις αυτές συγκροτούσαν μια εξελικτική θεωρία κοινωνικής οργάνωσης, στην οποία τα οικονομικά, η πολιτική και το δίκαιο αλληλοσυνδέονταν.

Η κοινωνική εξέλιξη εξέθρεψε την πίστη στην πρόοδο και τον ιστορικό σχετικισμό. Ο Adam Ferguson (1723-1816), ένας από τους σημαντικότερους ιστορικούς του Διαφωτισμού της Σκωτίας, θα γράψει ότι

«η σημερινή εποχή τελειοποιεί αυτό που ξεκίνησε η προηγούμενη ή ξεκινά τώρα αυτό που θα τελειοποιήσει η επόμενη».³ Απόψεις σαν κι αυτή είχαν σαφείς πολιτικές επιπτώσεις. Η εξέγερση των Ιακωβιτών το 1745, που απέβλεπε στην παλινόρθωση των Stuart, ήταν αναχρονιστική το μέλλον βρισκόταν αλλού. Την ίδια εποχή, ωστόσο, οι εκπρόσωποι του Διαφωτισμού της Σκωτίας συνειδητοποίησαν ότι πρέπει οι κοινωνίες να κρίνονται σύμφωνα με τα έθιμα της εποχής τους, και όχι με αυτά της σύγχρονης κοινωνίας.

Οι εκπρόσωποι του Διαφωτισμού της Σκωτίας είχαν επίγνωση του γεγονότος ότι η χώρα ήταν καθυστερημένη σε σύγκριση με τη Νότια και την Ανατολική Αγγλία. Οι υποστηρικτές της ένωσης με την Αγγλία, που είχε υπερψηφιστεί το 1707, ήλπιζαν ότι έτσι θα ενισχυόταν σημαντικά η οικονομία τους. Παράλληλα έβλεπαν τις μεγάλες αντιθέσεις ανάμεσα στη νότια και πεδινή περιοχή της χώρας, που ήταν σχετικώς ανεπτυγμένη, και τη βόρεια και ορεινή που ήταν καθυστερημένη. Ωστόσο, παρά την ένωσή της με την Αγγλία, η Σκωτία παρέμεινε διαφορετική σε μερικά σημαντικά σημεία. Η Εκκλησία της Σκωτίας ήταν Πρεσβυτεριανή και έδινε ιδιαίτερη έμφαση στην ατομική ευθύνη. Και το σημαντικότερο, το νομικό της σύστημα, σε αντίθεση με το αγγλικό, στηριζόταν στο Ρωμαϊκό δίκαιο – ο Φυσικός Νόμος υπερίσχυε του εθνικού δικαίου. Εκτός αυτού, τα φεουδαρχικά κατάλοιπα ήταν πολλά (όπως ακόμη και τον 20ό αιώνα). Από την άποψη αυτή, οι συγκρίσεις με την Αγγλία, όπου το Ρωμαϊκό δίκαιο δεν αναγνωριζόταν, ήταν πολύ ενδιαφέρουσες.

O Hutcheson

Ο Francis Hutcheson (1694-1746), που κατείχε την έδρα της ηθικής φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου από το 1729 μέχρι το θάνατό του, θεωρείται θεμελιωτής του Διαφωτισμού της Σκωτίας. Όφειλε, ωστόσο, πολλά στον προκάτοχό του Gershom Carmichael (1672-1729), που είχε κάνει γνωστό στη Σκωτία τον γερμανό φιλόσοφο του φυσικού δικαίου Samuel Pufendorf, εκδίδοντας και σχολιάζοντας ένα από τα σημαντικότερα έργα του. Το έργο του Pufendorf και του Carmichael αποτέλεσε τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στον Adam Smith και τον Αριστοτέλη. Η θεωρία του Carmichael ότι η αξία ενός

αγαθού εξαρτάται τόσο από τη σπανιότητά του όσο και από τη δυσκολία απόκτησής του, καθώς επίσης και ότι έχει αξία μόνον αν είναι χρήσιμο ή θεωρείται χρήσιμο, ανήκε σαφώς στην αριστοτελική παράδοση.

Η σημασία των απόψεων του Hutcheson για την ανθρώπινη φύση γίνεται φανερή στην κριτική του στο έργο του Mandeville. Ο Bernard Mandeville (1670;-1733) ήταν Ολλανδός. Το 1699, εγκαταστάθηκε στην Αγγλία, όπου έγινε διάσημος για το έργο του με τίτλο *The Grumbling Hive: or Knaves Turned Honest* (1705), ένα ποίημα 26 σελίδων που αργότερα επεκτάθηκε σ' ένα μεγαλύτερο έργο με τίτλο *The Fable of the Bees: or Private Vices turned Public Benefits* (*Ο μύθος των μελισσών: ή τα ιδιωτικά βίτσια που έγιναν δημόσιες αρετές* [1714]). Το βιβλίο αυτό προκάλεσε την κατακραυγή του κόσμου γιατί, αφενός, τασσόταν ανοικτά υπέρ της ελεύθερης αγοράς και του ανταγωνισμού και, αφετέρου, στρεφόταν εναντίον της πουριτανικής ηθικής, σύμφωνα με την οποία η εγκράτεια είναι αρετή και η πολυτελής κατανάλωση διαστροφή. Εν ολίγοις, ο Mandeville αμφισβητούσε ένα από τα σημαντικότερα θεμέλια της αγγλικής κοινωνίας, τη χριστιανική ηθική.

Ο *Μύθος* του Mandeville αναφέρεται σε μια μεγάλη και ευημερούσα κυψέλη. Η φαυλότητα κυριαρχεί, καθώς οι μέλισσες παρακινούνται από τη ματαιοδοξία και τις ακόρεστες επιθυμίες τους. Ο πλούτος της κυψέλης κατανέμεται άνισα, αλλά οι μέλισσες, ακόμα και οι πιο φτωχές, ζουν καλύτερα από ό,τι κάπου αλλού. Ο λόγος είναι ότι η υψηλή κατανάλωση δημιουργεί πολλές θέσεις εργασίας. Κάθε μέλισσα είναι απασχολημένη με την ικανοποίηση των αναγκών μιας άλλης. Ακόμα και το έγκλημα ή η απάτη προσφέρουν στις μέλισσες την ευκαιρία να κάνουν μια τίμια δουλειά –για παράδειγμα, οι διαρρήκτες δίνουν δουλειά στους κλειδαράδες. Όμως, παρά την ευημερία και την οικονομική ανάπτυξη της κυψέλης, οι μέλισσες νιώθουν ανασφάλεια. Ύστερα, μια μέρα ξεσπά μια πουριτανική επανάσταση. Το έγκλημα περιορίζεται, οι στρατιωτικές δαπάνες μειώνονται και η κατανάλωση πολυτελών αγαθών περιφρονείται. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση της ανεργίας, την κατάρρευση πολλών κλάδων και την αναγκαστική μετανάστευση πολυάριθμων μελισσών.

Το ηθικό δίδαγμα του μύθου είναι σαφές. Οι άνθρωποι είναι φύσει ιδιοτελείς, αλλά σε μια καλά οργανωμένη κοινωνία είναι πρόθυμοι να κάνουν το καλύτερο δυνατό. Τα ατομικά βίτσια μεταβάλλονται σε δημόσιες αρετές. Τα ελαττώματα και οι αδυναμίες δεν πρέπει να ενθαρ-

ρύνονται, αλλά να αναγνωρίζονται και να τίθενται στην υπηρεσία του καλού. Παρ' όλα αυτά, ο Mandeville δεν υπήρξε ποτέ θιασώτης του *laissez-faire*. Κατά τη γνώμη του, η οικονομική δραστηριότητα μιας χώρας έπρεπε να συντονίζεται μέσω της αγοράς, αλλά το κράτος όφειλε να ελέγχει το εξωτερικό εμπόριο για να αυξάνει την απασχόληση και να συσσωρεύει χρήμα. Εκτός αυτού, η κυβέρνηση είχε πολλούς άλλους τρόπους για να προσφέρει απασχόληση στους φτωχούς. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι οι μερκαντιλιστικές ιδέες συνυπήρχαν με την αναγνώριση της σημασίας της αγοράς.

Η κριτική του Hutcheson στον Mandeville αμφισβητούσε την υπόθεση ότι οι άνθρωποι είναι καθαρά ιδιοτελείς. Κατά τη γνώμη του, οι άνθρωποι είναι αλτρουιστές και ενδιαφέρονται για τους συνανθρώπους τους. Αυτό σήμαινε ότι ο Mandeville είχε άδικο να υποστηρίζει ότι οι δαπάνες για την αγορά πολυτελών αγαθών ήταν απαραίτητες για την ευημερία των εθνών. Οι άνθρωποι θα προσπαθούσαν να διασφαλίσουν ότι και οι άλλοι θα είχαν τα αγαθά που χρειάζονταν, και έτσι δεν θα υπήρχε λόγος για πολυτελείς δαπάνες μέχρι να ικανοποιηθεί πλήρως η ζήτηση για αγαθά πρώτης ανάγκης. Ενώ, λοιπόν, ο Mandeville υπέθετε ότι οι άνθρωποι είναι ιδιοτελείς και εγωκεντρικοί, ο Hutcheson και πολλοί σύγχρονοί του υποστήριζαν ότι ενδιαφέρονται για τους συνανθρώπους τους και ότι θέλουν να βελτιώσουν και τη δική τους κατάσταση. Όπως εύλογα θα περιμέναμε από κάποιον που είχε επηρεαστεί από το έργο του Pufendorf και του Carmichael, ο Hutcheson ανέπτυξε μια θεωρία της αξίας, που στηριζόταν στην προσφορά και τη ζήτηση. Λίγα χρόνια αργότερα, ο Σερ James Steuart ανέπτυξε ακόμα περισσότερο τη θεωρία αυτή. Ο Hutcheson τόνισε τη σημασία του καταμερισμού της εργασίας, που τόσο απασχόλησε τον Adam Smith, συνδυάζοντάς τον με την εργασιακή θεωρία της ιδιοκτησίας που ανέπτυξε ο Locke.

O Hume

Ο David Hume (1711-76) είναι σήμερα περισσότερο γνωστός για το φιλοσοφικό έργο του, αλλά στην εποχή του ήταν διάσημος για το ιστορικό του βιβλίο *History of England (Ιστορία της Αγγλίας [1754-62])*. Γι' αυτό και προσεγγίζει τα οικονομικά ζητήματα με μια έντονη ιστορική

διάσταση στα εννιά δοκίμια που δημοσιεύτηκαν το 1752 ως τμήμα ενός τόμου με τον τίτλο *Political Discourses* (*Πολιτικά δοκίμια*). Λόγω του σκεπτικισμού με τον οποίο αντιμετώπιζαν οι σύγχρονοί του τον αφηρημένο στοχασμό στο χώρο των οικονομικών, είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι, στην εισαγωγή του βιβλίου του, ο Hume υπερασπίζεται αυτό που ο ίδιος αποκαλεί «εκλεπτυσμένη» επιχειρηματολογία για τόσο «χυδαία» ζητήματα, όπως το εμπόριο, το χρήμα, ο τόκος, οι φόροι, και ο κρατικός δανεισμός. Κάνει, μάλιστα, έκκληση στους αναγνώστες του να μην αντιμετωπίσουν με προκατάληψη τις απόψεις του επειδή δεν «ακολουθούν την πεπατημένη».⁴ Το δημόσιο αγαθό, υποστηρίζει ο Hume, εξαρτάται από πολλούς παράγοντες και όχι από την τύχη ή τις ιδιοτροπίες κάποιων ανθρώπων. Αυτό σημαίνει ότι η ιστορική εξήγηση ενός θέματος, όπως είναι, για παράδειγμα, η εξωτερική πολιτική, δεν είναι η κατάλληλη, και γι' αυτό χρειάζεται μια γενικότερη ανάλυση που μπορεί να οδηγήσει σε όχι και τόσο προφανή συμπεράσματα.

Στα δοκίμια αυτά, ο συγγραφέας ασχολείται με το μεγαλείο του κράτους, το οποίο όμως δεν ταυτίζεται με την ευτυχία των υπηκόων του. Αυτή θα μεγαλώσει αν αυξηθεί η κατανάλωση πολυτελών αγαθών, ενώ θα μειωθεί αν το κράτος στρέψει απ' αυτήν τους πόρους προς την άμυνα της χώρας ή στα εξωτερικά θέματα. Από την άποψη αυτή, η ευτυχία του λαού έρχεται σε αντίθεση με τη δύναμη και την επιρροή του κράτους. Ωστόσο, η δαπάνη για πολυτελή αγαθά είναι σημαντική για το κράτος, γιατί έτσι οι υπήκοοί του πείθονται να εργαστούν. Να γιατί χρειάζεται η μεταποίηση – η παραγωγή πολυτελών προϊόντων αποτελεί για τους αγρότες μεγαλύτερο κίνητρο για εργασία από την αγορά της ελάχιστης ποσότητας που θα τους αρκούσε για να συντηρηθούν. Χωρίς αυτό το κίνητρο, θα προτιμούσαν να κάθονται τον περισσότερο καιρό. Η επιθυμία τους, λοιπόν, να αγοράσουν είδη πολυτελείας ωφελεί το κράτος, γιατί αν οι αγρότες παράγουν περισσότερα προϊόντα από αυτά που τους χρειάζονται για να συντηρηθούν, ο ηγεμόνας θα έχει τους επιπλέον πόρους για την ενίσχυση του ναυτικού και του στρατού. Σε μια χώρα με αυτάρκεις αγρότες, δεν θα υπήρχε πλεόνασμα για να καρπωθεί το κράτος. Ο Hume υποστηρίζει την άποψη αυτή με ιστορικά στοιχεία από την αρχαία Ελλάδα και τη Ρώμη.

Ακρογωνιαίος λίθος της επιχειρηματολογίας του για το εμπόριο και τον πλούτο είναι η θεωρία ότι η εργασία αποτελεί τη βάση του πλούτου

και ότι, χωρίς κίνητρα, οι άνθρωποι δεν θα προσέφεραν εργασία. Γράφει: «Καθετί στον κόσμο αυτό αγοράζεται με την εργασία και τα πάθη μας είναι η αιτία της εργασίας».⁵ Η μεταποίηση είναι πολύτιμη, γιατί επιτρέπει την «αποθήκευση» της εργασίας ώστε να μπορεί να χρησιμοποιηθεί όταν υπάρξει ανάγκη:

Οι βιοτέχνες αυξάνουν τη δύναμη του κράτους στο βαθμό που «αποθηκεύουν» εργασία και, μάλιστα, εκείνο το είδος που μπορεί να διεκδικήσει το κράτος, χωρίς να στερήσει από κανέναν τα αναγκαία αγαθά. Όσο, λοιπόν, περισσότερη εργασία απασχολείται πέραν της παραγωγής των αναγκαίων αγαθών, τόσο πιο ισχυρό είναι το κράτος διότι οι άνθρωποι που απασχολούνται σε αυτό το είδος εργασίας, μπορούν εύκολα να γίνουν κρατικοί υπάλληλοι. Σ' ένα κράτος χωρίς βιοτέχνες, μπορεί να υπάρχει ο ίδιος αριθμός εργατικών χεριών, αλλά δεν υπάρχει ούτε η ποσότητα ούτε το ίδιο το είδος εργασίας. Σε αυτή την περίπτωση, η εργασία αφιερώνεται εξ ολοκλήρου στην παραγωγή των αναγκαίων αγαθών, τα οποία μπορούν να περιοριστούν ελάχιστα ή καθόλου.⁶

Εξίσου πολύτιμο είναι το εξωτερικό εμπόριο, γιατί αυξάνει το απόθεμα εργασίας ενός έθνους.

Έχοντας θεμελιώσει την άποψη ότι η ισχύς ενός κράτους εξαρτάται από την εργασία και το εμπόριο, ο Hume προχωρά στην αποδόμηση του επιχειρήματος ότι το χρήμα είναι πλούτος. Το χρήμα, υποστηρίζει, δεν είναι τίποτα περισσότερο από «το λάδι που κάνει τους τροχούς [του εμπορίου] να γυρίζουν πιο μαλακά και πιο εύκολα».⁷ Δεν υπάρχει όφελος από τη μεγαλύτερη ποσότητα χρήματος, διότι οι τιμές θα αυξηθούν ανάλογα. Η μόνη εξαίρεση σε αυτό είναι η περίπτωση που ένα κράτος έχει μεγάλα αποθέματα χρυσού και ασημιού, και άρα ο ηγεμόνας μπορεί να τα χρησιμοποιήσει σε περίπτωση πολέμου. Σε κάθε άλλη περίπτωση, η μεγάλη ποσότητα χρήματος αποτελεί μειονέκτημα – οι υψηλότερες τιμές θα υποχρεώσουν τις μεταποιητικές μονάδες να μετακινηθούν στο εξωτερικό, όπου το κόστος λειτουργίας τους θα είναι χαμηλότερο. Έτσι, το κράτος θα χάσει πολύτιμη εργασία. Ο Hume ήταν, λοιπόν, αντίθετος στη χρήση χαρτονομισμάτων, γιατί αυτό έβλαπτε τη μεταποίηση χωρίς το όφελος της αύξησης των αποθεμάτων του κράτους σε χρυσό και ασήμι.

Παρ' όλα αυτά, αν και η ποσότητα του χρήματος δεν ήταν σημαντική

για τη λειτουργία της οικονομίας, η αύξηση της προσφοράς χρήματος ήταν ευεργετική γιατί αύξανε τον πληθωρισμό. «Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι στα βασίλεια, όπου το χρήμα ρέει σε μεγαλύτερη ποσότητα από πριν, τα πάντα αλλάζουν: η εργασία και η μεταποίηση αναζωογονούνται· ο έμπορος γίνεται πιο δημιουργικός, ο βιοτέχνης πιο επιδέξιος και εργατικός, ακόμη και ο αγρότης ακολουθεί το αλέτρι του με μεγαλύτερη προσοχή και προθυμία».⁸ Η εξήγηση γι' αυτό ήταν ότι, αν και το χρήμα προκαλεί αύξηση των τιμών, δεν το κάνει αμέσως. Υπάρχει μια παρεμβολή όταν η προσφορά χρήματος αυξάνεται περισσότερο από τις τιμές, και τότε η μεταποίηση τονώνεται. Αντίστροφα, η μείωση της προσφοράς χρήματος θα έχει καταστροφικές επιπτώσεις στη μεταποίηση – συμπέρασμα που ο Hume μπόρεσε να υποστηρίξει με πολλά ιστορικά στοιχεία.

Ο Hume κατέληγε ότι η καλύτερη οικονομική πολιτική είναι η συνεχώς αυξανόμενη προσφορά χρήματος. Ωστόσο, πίστευε ακράδαντα ότι αυτό δεν πρέπει να γίνεται με τη βοήθεια «μερκαντιλιστικών» πολιτικών. Η προσπάθεια διατήρησης ενός πλεονασματικού ισοζυγίου πληρωμών αυτοακυρώνεται, γιατί η εισροή χρήματος θα προκαλέσει αύξηση των τιμών, αναγκάζοντας τους βιοτέχνες να μεταφέρουν τις δραστηριότητές τους στο εξωτερικό. Παρομοιάζε το χρήμα με το νερό της θάλασσας: για να ανεβάσεις τη στάθμη της σε μια περιοχή έπρεπε να την απομονώσεις από την υπόλοιπη θάλασσα. Αν οι περιοχές επικοινωνούν μεταξύ τους, το χρήμα, όπως το νερό, θα φτάσει μόνο του σ' ένα συγκεκριμένο επίπεδο. Το μόνο που μπορούσε να κάνει μια μερκαντιλιστική πολιτική ήταν να παρέμβει στο εμπόριο. Επιπλέον, αν ήθελε κανείς να αυξήσει τα αποθέματα χρυσού και ασημιού για να τα χρησιμοποιήσει σε περίπτωση πολέμου, το καλύτερο θα ήταν να τα συσσωρεύσει, να μην τα δαπανήσει. Αν το χρήμα αποσυρόταν από την κυκλοφορία και αποθησαυριζόταν, θα έπαυε να επηρεάζει το επίπεδο των τιμών. Αυτή η άποψη ερχόταν σε αντίθεση με το μερκαντιλισμό του Mun, για παράδειγμα, ο οποίος πίστευε ότι ο λόγος αύξησης της προσφοράς χρήματος ήταν για να αυξηθεί η κυκλοφορία του.

Ο Σερ James Steuart

Πολλά από τα θέματα που διαπραγματεύτηκαν ο Hutcheson και ο Hume συναντώνται στο βιβλίο, το οποίο πολλοί θεωρούν την πρώτη συστηματική οικονομική πραγματεία που γράφτηκε στην αγγλική γλώσσα. Ο πλήρης τίτλος του έχει ως εξής: *An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy: Being an Essay on the Science of Domestic Policy in Free Nations, in which are Particularly Considered Population, Agriculture, Trade, Industry, Money, Coin, Interest, Circulation, Banks, Exchange, Public Credit and Taxes* (Μια διερεύνηση των αρχών της πολιτικής οικονομίας: ένα δοκίμιο για την επιστήμη της εσωτερικής πολιτικής των ελεύθερων εθνών, στο οποίο εξετάζονται ειδικότερα ο πληθυσμός, η γεωργία, το εμπόριο, η μεταποίηση, το χρήμα, το νόμισμα, ο τόκος, η κυκλοφορία, οι τράπεζες, το συνάλλαγμα, ο κρατικός δανεισμός και οι φόροι [1767]). Ο τίτλος τού εν λόγω βιβλίου εισήγαγε για πρώτη φορά στα αγγλικά τον όρο «πολιτική οικονομία», που αποτελούσε μετάφραση του όρου *oeconomie politique* που χρησιμοποίησε ο Antoyne Monchretien (περ. 1575-1621) στον τίτλο ενός έργου του που είχε εκδοθεί το 1615. Ο όρος αυτός καθιερώθηκε ως η επίσημη ονομασία των οικονομικών όταν ξεκίνησαν να αποκτούν ξεχωριστή οντότητα τον 19ο αιώνα. Στο βιβλίο του Steuart, χρησιμοποιείται επίσης για πρώτη φορά η φράση «προσφορά και ζήτηση» για να εξηγηθεί ο μηχανισμός προσδιορισμού των τιμών:

Η ζήτηση, από τη φύση της, ενθαρρύνει τη μεταποίηση· όταν υπάρχει κανονική ζήτηση, τότε και η προσφορά θα είναι ανάλογη... Όταν, όμως, είναι ακανόνιστη, δηλαδή μη αναμενόμενη, ή όταν η συνήθης προσφορά υστερεί... [αυτό] προκαλεί ανταγωνισμό μεταξύ των αγοραστών, με αποτέλεσμα να αυξάνονται οι τρέχουσες, δηλαδή οι κανονικές, τιμές.⁹

Την εξήγηση αυτή των τιμών ακολουθεί μια λεπτομερής περιγραφή του ανταγωνισμού. Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται σε αυτό που ο συγγραφέας αποκαλεί «διπλό ανταγωνισμό», όταν δεν ανταγωνίζονται μόνον οι αγοραστές αλλά και οι πωλητές. Αυτό ήταν πολύ σημαντικό, γιατί έβαζε ανώτατα και κατώτατα όρια στις τιμές και εξισορροπούσε τα συμφέροντα των διαφόρων ατόμων. Ωστόσο, η ισορροπία αυτή δεν ήταν απόλυτα σταθερή, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να την παρα-

τηρήσουν ούτε οι αγοραστές ούτε και οι πωλητές. Στις αποφάσεις τους, έπρεπε να λαμβάνουν υπόψη τους την τιμή, στην οποία προσδοκούσαν να τα μεταπωλήσουν τα αγαθά. Το συμπέρασμα του συγγραφέα είναι ότι η αγορά αγαθών, με σκοπό τη μεταπώλησή τους όταν θα υπήρχε έλλειψη, ήταν παράνομη, γιατί υπονόμει τον ανταγωνισμό που διασφαλίζει ότι τα αγαθά θα πουληθούν στην πραγματική τους αξία.

Ο συγγραφέας αυτού του βιβλίου, Σερ James Steuart (1712-80), ανήκε στο κίνημα του Διαφωτισμού της Σκωτίας, αλλά ξεχώριζε από τους άλλους εκπροσώπους του γιατί, ως Ιακωβίτης, είχε υποστηρίξει την εξέγερση του 1745. Ο Charles Edward Stewart, ο νεαρός μνηστήρας του θρόνου, τον έστειλε ως πρεσβευτή του στη Γαλλία, όπου και παρέμεινε εξόριστος, μετά την ήττα των Ιακωβιτών στο Culloden, μέχρι το 1763 που ξαναγύρισε στη Σκωτία. Στο διάστημα αυτό, ταξίδεψε σε διάφορες χώρες της Ευρώπης.

Τα χρόνια της εξορίας επηρέασαν σημαντικά το έργο του. Ο σκεπτικισμός του για τους γενικούς κανόνες σε ζητήματα πολιτικής αυξήθηκε γιατί είχε πειστεί ότι, στην ανάλυση των πολιτικών θεμάτων, έπρεπε να λαμβάνονται υπόψη οι ιδιαιτερότητες της κάθε χώρας. Γι' αυτό και έγραψε ότι η όποια αξία του βιβλίου του βρισκόταν στο ότι «απαλλάχθηκα από τις αγγλικές αντιλήψεις για να μπορέσω να εκθέσω τα συναισθήματα και τις πολιτικές των άλλων εθνών, λαμβάνοντας υπόψη την ιδιαίτερη κατάστασή τους».¹⁰ Οι επιρροές αυτές εξηγούν γιατί έδινε μεγάλη σημασία στο ρόλο του πολιτικού ηγέτη, ανεξάρτητα από το αν ήταν βασιλιάς, κοινοβούλιο ή οποιοσδήποτε κυβερνήτης. Όπως γράφει ο ίδιος, το βιβλίο του «απευθύνεται στον πολιτικό», έστω κι αν ο στόχος του ήταν «να επηρεάσει αυτούς που ο πολιτικός κυβερνά».¹¹ Οι σκέψεις αυτές ήταν αντίθετες με το πνεύμα της εποχής που εξυμνούσε την ελευθερία και υποβάθμιζε τη σημασία των κρατικών ενεργειών.

Το ιστορικό πλαίσιο του Steuart απηχούσε τις απόψεις του Hutcheson, αν και ο ίδιος διέκρινε μόνο τρεις ιστορικές φάσεις: το κυνήγι και τη συλλογή καρπών, τη γεωργία και την ανταλλαγή. Αντιλαμβανόταν τη μεγέθυνση ως συνάρτηση της αύξησης του πληθυσμού. Στην πρώτη φάση της ιστορίας, ο πληθυσμός ήταν περιορισμένος λόγω της σπανιότητας της τροφής. Στη δεύτερη, όμως, φάση, όταν οι άνθρωποι έβαλαν «τον κόπο και τη δουλειά τους» στη γη, η μεγαλύτερη ποσότη-

τα παραγόμενων τροφίμων μπορούσε να συντηρήσει και μεγαλύτερο πληθυσμό. Όταν, πλέον, οι αγρότες άρχισαν να παράγουν περισσότερα προϊόντα από όσα μπορούσαν να καταναλώσουν, δημιουργήθηκε μια αγορά για τα προϊόντα τους – πρόκειται για την τρίτη κατά σειρά ιστορική φάση. Αυτό οδήγησε τον Steuart στη διατύπωση δύο αρχών:

[1] Σ' έναν ελεύθερο λαό, η καλλιέργεια της γης θα προκαλέσει αύξηση του πληθυσμού στο βαθμό που οι φτωχοί θα έχουν τη δυνατότητα να αγοράσουν τα προς το ζην με την εργασία τους... [2] Η γεωργία, όταν ενθαρρύνεται για να αυξηθεί ο πληθυσμός, πρέπει να συμβαδίζει με την πρόοδο της μεταποίησης· διαφορετικά, πρέπει να βρεθεί μια διέξοδος για τα πλεονάσματα.¹²

Όπως υποστήριζε ο Steuart, οι αρχές αυτές είχαν επιβεβαιωθεί από την πράξη. Εδώ, προσπαθεί να εξισορροπήσει τις ακραίες απόψεις του мерκαντισμού υπέρ της μεταποίησης με τη φυσιοκρατική άποψη ότι η γεωργία αποτελεί το θεμέλιο της οικονομίας ενός έθνους – απόψεις με τις οποίες είχε έρθει σε επαφή κατά την παραμονή του στην Ευρώπη.

Όπως και ο Hume, ο Steuart θεωρούσε ότι υπάρχει στενή σχέση ανάμεσα στην εργασία και τον πλούτο. Ωστόσο, ακολουθώντας την αγγλική οικονομική σκέψη στα τέλη του 17ου αιώνα, έδινε πολύ μεγαλύτερη σημασία στην ανάγκη να υπάρχει απασχόληση. Αναγνώριζε, βέβαια, ότι η απασχόληση είχε διακυμάνσεις και ότι το κράτος όφειλε να τις εξομαλύνει κατά το δυνατόν. Η διατήρηση της απασχόλησης προϋπέθετε την εξισορρόπηση προσφοράς και ζήτησης: «Πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στη διατήρηση μιας τέλει ισορροπίας ανάμεσα στην προσφορά και τη ζήτηση εργατικών χεριών».¹³ Η ζήτηση, λοιπόν, δεν πρέπει να είναι ούτε πολύ μεγάλη ούτε πολύ μικρή. Κι αυτό ακριβώς είναι το καθήκον του πολιτικού.

Ο Steuart είχε μια αυτό που λέμε «μαλθουσιανή» άποψη για την αύξηση του ανθρώπινου πληθυσμού. Η αναπαραγωγή ενός πληθυσμού δεν ταυτίζεται με τον πολλαπλασιασμό του, γιατί, αν η γεννητικότητα είναι πολύ μεγάλη, θα επιβιώσουν λιγότερα παιδιά. Ο πληθυσμός, λοιπόν, θα αυξανόταν ανάλογα με τη ζήτηση εργατικών χεριών, αλλά μόνον αν η γεωργία μπορούσε να παράγει περισσότερα τρόφιμα. Υπάρχουν, ωστόσο, όρια σε αυτά που μπορεί να προσφέρει η γεωργία,

το κυριότερο από τα οποία είναι η άνοδος του κόστους των αγροτικών προϊόντων. Η αύξηση της τιμής των τροφίμων θα οδηγήσει σε αύξηση των μισθών. Σε αυτή την περίπτωση, ο πολιτικός θα βρεθεί μπροστά στο εξής δίλημμα: να ενθαρρύνει «τη δαπανηρή βελτίωση της γης» (που σημαίνει αύξηση των τιμών των τροφίμων) ή να ταχθεί υπέρ της εισαγωγής φτηνών τροφίμων που μπορούν να κρατήσουν χαμηλά το εργατικό κόστος. Ο Steuart υποστήριζε ότι το δίλημμα αυτό θα λυνόταν «με τη σωστή χρήση του δημόσιου χρήματος».¹⁴ Το κράτος μπορεί να εξισορροπήσει την προσφορά με τη ζήτηση μέσω των δημόσιων δαπανών ή των μεταβολών της προσφοράς χρήματος. Θα μπορούσε έτσι να αυξήσει τη ζήτηση και να μειώσει την ανεργία, αλλά με προσοχή για να μη φτάσει στο άλλο άκρο.

Δεν είναι παράξενο, λοιπόν, που ο Steuart δεν αποδεχόταν την ποσοτική θεωρία χρήματος. Η θεωρία της σχέσης χρήματος και τιμών, που προτάθηκε από τον Montesquieu και τον Hume, παραδέχεται ο Steuart, ήταν «τόσο απλή και τόσο περιεκτική που την υιοθέτησαν σχεδόν όλοι όσοι έγραψαν μετά από αυτούς». Υποστηρίζει, ωστόσο, ότι «σε αυτό, όπως και σε κάθε άλλο τμήμα της πολιτικής οικονομίας, δεν είναι εύκολο να διατυπωθεί ένας γενικός κανόνας».¹⁵ Οι λόγοι, λέει, γι' αυτό είναι (1) ότι η ζήτηση και ο ανταγωνισμός καθορίζουν τις τιμές και (2) ότι αυτές εξαρτώνται από τον πλούτο και τις συνθήκες μιας οικονομίας και όχι από το πόσα χρήματα έχουν οι άνθρωποι:

Γι' αυτό και, ανεξάρτητα από το πόση είναι η αύξηση ή η μείωση των κυκλοφορούντων νομισμάτων, οι τιμές των προϊόντων πάντα θα αυξάνονται και θα μειώνονται ανάλογα με τη ζήτηση και τον ανταγωνισμό, και θα εξαρτώνται διαρκώς από τις διαθέσεις όσων έχουν να προσφέρουν *περιουσιακά στοιχεία* ή οτιδήποτε *ισοδύναμο*, αλλά ποτέ από την ποσότητα του *χρήματος* που διαθέτουν.¹⁶

Στο βιβλίο του, ο Steuart δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο του πολιτικού ηγέτη. Θα ήταν λάθος, ωστόσο, να τον αντιμετωπίσουμε ως οπαδό του απόλυτου κρατικού σχεδιασμού ή ως άνθρωπο προσηλωμένο στην προ της αγοράς εποχή. Όχι μόνο πίστευε ότι τα κίνητρα των ανθρώπων είναι ιδιοτελή, αλλά και ότι αυτά είναι απαραίτητα για την εφαρμογή της κυβερνητικής πολιτικής:

Η αρχή του προσωπικού συμφέροντος θα είναι το γενικό στοιχείο της έρευνάς μου' κατά μία έννοια, μάλιστα, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η βασική αρχή του έργου μου... Είναι το μοναδικό κίνητρο που πρέπει να χρησιμοποιεί ένας πολιτικός για να κάνει έναν ελεύθερο λαό να συμμορφωθεί με το κυβερνητικό του σχέδιο... Αν κάθε άνθρωπος ενεργούσε με γνώμονα το δημόσιο συμφέρον και παραμελούσε τον εαυτό του, ο πολιτικός θα σάσιζε' και είναι αστείο να κάνουμε μια τέτοια υπόθεση.¹⁷

Από το παραπάνω απόσπασμα συμπεραίνει κανείς ότι ο Steuart προσεγγίζει την πολιτική με έναν τρόπο που, μέσω του Hobbes και του Locke, μας οδηγεί κατευθείαν στον Machiavelli.

Στην αρχή, οι *Αρχές* του Steuart αντιμετωπίστηκαν θετικά. Ο Hume μίλησε επαινετικά για το βιβλίο και η βρετανική κυβέρνηση ακολούθησε τις υποδείξεις του. Πολύ γρήγορα, όμως, λησμονήθηκε, τουλάχιστον στη Βρετανία, γιατί, μετά από λίγα χρόνια, εκδόθηκε ο *Πλούτος των Εθνών* του Adam Smith, που γοήτευσε κυριολεκτικά όχι μόνο τους ειδικούς, αλλά και το ευρύτερο αναγνωστικό κοινό. Ο Smith, υιοθετώντας την πετυχημένη στρατηγική των ρητόρων, το αγνόησε πλήρως. Ωστόσο, ένας από τους λόγους που αυτό επισκιάστηκε από τον *Πλούτο των Εθνών* ήταν οι πλατειασμοί που ορισμένες φορές συσκοτίζαν το μήνυμά του. Στη Γερμανία, πάντως, όπου οι μερκαντιστικές απόψεις του Steuart είχαν μεγαλύτερη απήχηση, το βιβλίο συνέχισε να διαβάζεται και οι θέσεις του για την προσφορά και τη ζήτηση έτυχαν μεγάλου ενδιαφέροντος στις αρχές του 19ου αιώνα.

Ο Adam Smith

Ο Adam Smith (1723-90), που καταγόταν από εξέχουσα οικογένεια της Σκωτίας, υπήρξε μαθητής του Hutcheson και, αφού είχε για ένα χρόνο την έδρα της Λογικής, από το 1752 μέχρι το 1764 διετέλεσε καθηγητής Ηθικής Φιλοσοφίας στο πανεπιστήμιο της Γλασκόβης. Στο διάστημα αυτό, εκτός από ηθική φιλοσοφία, δίδαξε ρητορική, λογοτεχνία και φιλοσοφία του δικαίου. Το έργο του στα οικονομικά αποτέλεσε μέρος μιας ευρύτερης κοινωνιολογικής έρευνας στο πνεύμα του Διαφωτισμού της Σκωτίας, που έδινε έμφαση στην ιστορία και στη θεμελίωση της κοινωνίας των πολιτών. Το έργο, που διατήρησε ζωντανή τη φήμη του Smith στις επόμενες γενιές και δέσποσε στην οικονομική επιστήμη

του 19ου αιώνα όσο κανενός άλλου οικονομολόγου, φέρει τον τίτλο *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Μια διερεύνηση της φύσης και των αιτίων του πλούτου των εθνών) και εκδόθηκε το 1776, χρονιά της Διακήρυξης της Αμερικανικής Ανεξαρτησίας. Στη διάρκεια της ζωής του, ωστόσο, ο Smith ήταν περισσότερο γνωστός για το βιβλίο του με τον τίτλο *The Theory of Moral Sentiments* (Η θεωρία των ηθικών συναισθημάτων), που έκανε έξι εκδόσεις από το 1759 μέχρι το 1790. Ο ίδιος ο Smith έβλεπε και τα δύο αυτά βιβλία ως μέρος μιας ευρύτερης έρευνας στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Η σχέση των δύο βιβλίων περιγράφεται στην αρχή της έκτης έκδοσης της *Θεωρίας των ηθικών συναισθημάτων*:

Στην... πρώτη έκδοση του παρόντος έργου, είχα πει ότι σε μια άλλη διατριβή θα επιχειρήσω να περιγράψω τις γενικές αρχές που πρέπει να διέπουν τη λειτουργία της δικαιοσύνης και της διακυβέρνησης, καθώς και τις αλλαγές που έχουν υποστεί οι αρχές αυτές ανά τους αιώνες· όχι μόνον όσον αφορά τη δικαιοσύνη, αλλά και την αστυνομία, τα έσοδα και τις στρατιωτικές δαπάνες, και οτιδήποτε άλλο αποτελεί αντικείμενο του δικαίου. Στον *Πλούτο των εθνών*, τήρησα εν μέρει την υπόσχεσή μου· τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την αστυνομία, τα έσοδα και τις στρατιωτικές δαπάνες. Αυτό που απομένει [είναι] η θεωρία της φιλοσοφίας του δικαίου.¹⁸

Το τελευταίο αυτό μέρος του σχεδίου του δεν ολοκληρώθηκε ποτέ.

Βασικό θέμα της *Θεωρίας των ηθικών συναισθημάτων* είναι τα κριτήρια στα οποία μπορούν να βασιστούν οι ηθικές κρίσεις. Ο Smith διερεύνησε τις προϋποθέσεις για το αίσθημα της ορθότητας, της επιδοκμασίας και των κρίσεων περί αξίας και αρετής. Θεμελιώδες στοιχείο της προσέγγισής του αποτέλεσε η έννοια της κατανόησης – της ιδιαίτερης εκείνης ικανότητας να βλέπουμε, τα πράγματα από την οπτική γωνία των άλλων και να βλέπουμε τη δική μας συμπεριφορά ως αντικειμενικοί και αμερόληπτοι παρατηρητές. Η προσέγγιση αυτή αποτελεί μέρος της κοινωνικής επιστήμης, γιατί επιτρέπει στον Smith να διερευνήσει το ζήτημα του τι είναι αυτό που κάνει δυνατή τη συγκρότηση των ανθρώπων σε κοινωνίες. Πώς μπορούν να περιοριστούν οι εγωιστικές επιθυμίες των ανθρώπων έτσι ώστε να μη βλάπτει ο ένας τον άλλο; Η απλούστερη απάντηση είναι η επιθυμία μας να ευχαριστήσουμε τους άλλους – η επιθυμία να μας επιδοκιμάζουν οι άλλοι. Βλέ-

πουμε τη δική μας συμπεριφορά ως αντικειμενικοί και αμερόληπτοι παρατηρητές και ενεργούμε αναλόγως. Αλλά το κίνητρο αυτό δεν είναι αρκετά ισχυρό. Όταν σκεφτόμαστε αυτό που θέλουμε να κάνουμε πριν το κάνουμε, «η ένταση του πάθους», δηλαδή η επιθυμία να το κάνουμε, θα επηρεάσει την κρίση μας. Αλλά και μετά την πράξη, η επιθυμία να μη σκεφτόμαστε αρνητικά για τον εαυτό μας θα υπονομεύσει την αμεροληψία μας. Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορούμε να σκεφτούμε αμερόληπτα τις πράξεις μας ούτε πριν ούτε μετά. Χρειαζόμαστε καθοδήγηση. Αυτή μας τη δίνουν οι ηθικοί κανόνες, που αποτελούν γενικεύσεις των εμπειριών μας για τους τύπους πράξεων που επιδοκιμάζονται ή αποδοκιμάζονται. Πολλές φορές, ωστόσο, ακόμα και οι ηθικοί κανόνες δεν αρκούν, και πρέπει να υποστηρίζονται από τους κανόνες του δικαίου.

Αν οι άνθρωποι συμβιώνουν λόγω αμοιβαίας συμπάθειας και στηρίζουν ο ένας τον άλλο με «ευγνωμοσύνη, φιλία και εκτίμηση», οι κοινωνίες προοδεύουν. Εντούτοις, ο Smith υποστήριζε ότι αυτού του είδους τα κίνητρα δεν είναι αναγκαία:

Κοινωνία μπορεί να υπάρξει και μεταξύ ανθρώπων, όπως μεταξύ διαφορετικών εμπορών, από μια αίσθηση αμοιβαίου οφέλους χωρίς την ύπαρξη αμοιβαίας αγάπης ή τρυφερότητας και παρότι κανένας δεν νιώθει υποχρέωση ή ευγνωμοσύνη για τον άλλο, η κοινωνία αυτή διατηρείται μέσω της ιδιοτελούς ανταλλαγής καλών υπηρεσιών βάσει μιας συμφωνημένης εκ των προτέρων αξιολόγησης.¹⁹

Μια εμπορική κοινωνία μπορεί να ευημερήσει ακόμα κι αν δεν υπάρχουν έντονα συναισθήματα μεταξύ των μελών της. Αυτό, βέβαια, σε καμιά περίπτωση δεν σημαίνει ότι μπορεί να προοδεύσει αν δεν υπάρχουν όρια στη συμπεριφορά τους:

Κοινωνία, ωστόσο, δεν μπορεί να υπάρξει όταν ο ένας είναι έτοιμος να αδικήσει και να βλάψει τον άλλο... Για να μπορεί να υπάρξει κοινωνία λωποδυτών ή δολοφόνων, πρέπει, τουλάχιστον, ... να μην κλέβουν και να μη σκοτώνουν ο ένας τον άλλο. Από την άποψη αυτή, η αγαθοεργία είναι λιγότερο ουσιαστική για τη συγκρότηση της κοινωνίας από τη δικαιοσύνη. Χωρίς την αγαθοεργία, η κοινωνία μπορεί να συντηρηθεί, αν και όχι με τις καλύτερες συνθήκες, αλλά χωρίς τη δικαιοσύνη θα καταστραφεί ολοσχερώς.²⁰

Αυτό είναι το θεωρητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γράφεται ο *Πλούτος των εθνών*. Ο Smith εξετάζει πώς μπορεί να προοδεύσει μια εμπορική κοινωνία, ακόμα κι αν τα μέλη της επιδιώκουν το ατομικό τους συμφέρον. Προϋποθέτει ωστόσο την ύπαρξη δικαιοσύνης, χωρίς την οποία η κοινωνία αυτή θα καταστραφεί. Η κοινωνία του διαφέρει απ' αυτή του Hobbes ως προς το ότι οι άνθρωποι κατευθύνονται από την ηθική και περιορίζονται από ένα δίκαιο νομικό σύστημα. Στο πλαίσιο αυτό, ο Smith εξηγεί τα οφέλη που προκύπτουν σ' ένα καθεστώς ελευθερίας.

Καταμερισμός της εργασίας και αγορά

Ο Smith μελέτησε τη διαδικασία οικονομικής μεγέθυνσης πιο συστηματικά από όλους τους προηγούμενους συγγραφείς. Από τα πέντε «Βιβλία» που συνθέτουν τον *Πλούτο των εθνών*, το πρώτο πραγματεύεται τα «αίτια βελτίωσης των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας» και πώς το παραγόμενο προϊόν κατανέμεται μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών τάξεων. Στο δεύτερο βιβλίο εξετάζει τη συσσώρευση του κεφαλαίου, ενώ στο τρίτο πραγματεύεται αυτό που ονομάζει «τη διαφορετική εξέλιξη του πλούτου στα διάφορα έθνη». Στο τέταρτο βιβλίο, στρέφει το ενδιαφέρον του στην κυβερνητική πολιτική, παραθέτοντας κριτικές τόσο του «μερκαντιστικού» όσο και του «αγροτικού» συστήματος (Φυσιοκρατία), ενώ στο πέμπτο βιβλίο ερευνά τα κρατικά έσοδα και το φορολογικό σύστημα. Στο σύνολό του, θα λέγαμε ότι το έργο του αποτελεί μια εκτενή συλλογή κειμένων θεωρίας, οικονομικής ιστορίας και συμβουλών οικονομικής πολιτικής. Η ευρεία θεματολογία του εξηγεί εν μέρει γιατί οι οικονομολόγοι το ερμήνευσαν με τόσο διαφορετικούς τρόπους.

Η πιο σημαντική αιτία της οικονομικής μεγέθυνσης, υποστηρίζει ο Smith, είναι ο καταμερισμός εργασίας. Για να εξηγήσει αυτή την ιδέα, χρησιμοποιεί το παράδειγμα της κατασκευής «ενός προϊόντος ευτελούς αξίας», όπως οι καρφίτσες. Γράφει, λοιπόν, ότι ένας εργάτης που δεν έχει εκπαιδευτεί κατάλληλα και δεν υποστηρίζεται από τα κατάλληλα μηχανήματα (όπου τόσο η εκπαίδευση όσο και τα μηχανήματα είναι αποτέλεσμα του καταμερισμού εργασίας), θα μπορούσε να φτιάξει από μία μέχρι το πολύ είκοσι καρφίτσες τη μέρα. Αντίθετα, στη

σύγχρονη βιομηχανία, όπου η διαδικασία κατασκευής μιας καρφίτσας αποτελείται από δεκαοκτώ διαφορετικές λειτουργίες (τέντωμα του σύρματος, ίσιωμα, κόψιμο, τρόχισμα, τοποθέτηση της κεφαλής, λεύκανση της καρφίτσας, συσκευασία και ούτω καθεξής), μια ομάδα 10 εργατών θα μπορούσε να κατασκευάζει 48.000 καρφίτσες τη μέρα. Όσο πιο ανεπτυγμένη είναι μια χώρα, ισχυρίζεται, τόσο πιο προχωρημένος είναι ο καταμερισμός της εργασίας.

Ωστόσο, μολονότι ο Smith εισάγει τον καταμερισμό εργασίας εξετάζοντας την εφαρμογή του σε μια βιομηχανική μονάδα, εξίσου σημαντικό θεωρεί τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, βάσει του οποίου οι άνθρωποι επιτελούν διαφορετικές λειτουργίες και αποκτούν αυτά που έχουν ανάγκη μέσω της ανταλλαγής. Ο καταμερισμός εργασίας, υποστηρίζει, είναι «η αναγκαία, αλλά σταδιακή συνέπεια της έμφυτης τάσης του ανθρώπου... να εμπορεύεται και να ανταλλάσσει διάφορα πράγματα».²¹ Αυτό τον οδήγησε στη διατύπωση της άποψης ότι ο καταμερισμός της εργασίας περιορίζεται από την έκταση της αγοράς. Σ' ένα χωριό, για παράδειγμα, οι άνθρωποι είναι αναγκασμένοι να κάνουν μόνοι τους διάφορες δουλειές, που στην πόλη θα έκαναν οι ειδικοί. Ένας επαρχιακός μαραγκός, παρατηρεί ο Smith, δεν είναι μόνο μαραγκός, αλλά και κατασκευαστής κουφωμάτων, επιπλοποιός, ξυλογλύπτης και κατασκευαστής αμαξών, δουλειές από τις οποίες καθεμιά αποτελεί ξεχωριστό επάγγελμα σε μια μεγαλύτερη αγορά. Η ανάπτυξη των θαλάσσιων μεταφορών συνέβαλε αποφασιστικά στο άνοιγμα νέων αγορών.

Έχοντας προσδιορίσει τη σχέση οικονομικής ανάπτυξης και επέκτασης των αγορών, ο Smith ασχολείται στη συνέχεια με τον τρόπο λειτουργίας τους. Αυτό τον οδηγεί στο θέμα της αξίας και της διανομής του εισοδήματος. Στην ανάλυση των προβλημάτων αυτών, τρεις έννοιες είναι εξαιρετικά σημαντικές. Η πρώτη αφορά τη διάκριση της πραγματικής από την ονομαστική τιμή των εμπορευμάτων. Σε μια ανταλλακτική οικονομία, είναι πιο βολικό να χρησιμοποιείται χρήμα παρά αντιπραγματισμός και, ως αποτέλεσμα, οι τιμές μετριοούνται σε χρήμα (ονομαστικές τιμές). Ωστόσο, η πραγματική τιμή ενός εμπορεύματος εκφράζει «τον κόπο και το μόχθο να το αποκτήσουμε». Εκφράζει συνεπώς μια ποσότητα εργασίας και όχι μια ποσότητα χρήματος παρόλο που, λόγω της δυσκολίας να μετρήσουμε την εργασία, τη μετράμε καλύτερα με όρους άλλων εμπορευμάτων. Οι μεταβολές της

αξίας του χρυσού και του αργύρου έχουν ως συνέπεια να διαφέρει η ονομαστική τιμή από την πραγματική. Σημασία, πάντως, έχει η πραγματική τιμή, και αυτό επιδίωξε να εξηγήσει ο Smith με τη θεωρία του.

Η δεύτερη σημαντική έννοια της θεωρίας της αξίας του Smith είναι η ανάλυση των τιμών των εμπορευμάτων στα συστατικά μέρη της – μισθοί, κέρδη και πρόσοδοι, που είναι οι αποδόσεις της εργασίας, του κεφαλαίου και της γης. Αυτό αποτελεί τη βάση της τρίτης σημαντικής έννοιας: η διάκριση της τιμής αγοράς από τη φυσική τιμή του εμπορεύματος. Η τιμή αγοράς είναι η τιμή που το εμπόρευμα αποκτά στην αγορά, η οποία εξαρτάται από την προσφορά και τη ζήτηση. Αν η προσφορά είναι ανεπαρκής ως προς τη ζήτηση στην τρέχουσα τιμή, η τιμή αγοράς θα αυξηθεί· αν υπάρχει πλεόνασμα αγαθού, η τιμή αγοράς θα μειωθεί. Επειδή οι τιμές μπορούν να αναλυθούν στα συστατικά τους μέρη, τουλάχιστον ένα από αυτά θα αυξηθεί αν αυξηθεί η τιμή της αγοράς. Έτσι, η φυσική τιμή ενός προϊόντος ορίζεται ως η τιμή στην οποία η εργασία, το κεφάλαιο και η γη αμειβονται με τις φυσικές τους τιμές. Ο Smith υποστηρίζει ότι «η κεντρική τιμή είναι αυτή στην οποία τείνουν συνεχώς οι τιμές όλων των προϊόντων».²² Βασική αιτία του φαινομένου αυτού είναι ο ανταγωνισμός. Αν, για παράδειγμα, το ποσοστό κέρδους στην πιλοποιία είναι υψηλότερο από το φυσικό ποσοστό κέρδους, και αν οι καπιταλιστές έχουν τη δυνατότητα να μεταφέρουν τα κεφάλαιά τους από τον έναν κλάδο στον άλλο, τότε, θα τα μεταφέρουν στην παραγωγή καπέλων. Αυτό θα αυξήσει την προσφορά καπέλων και θα μειώσει την τιμή τους πάλι στη φυσική τιμή. Αντίστοιχα, αν η αμοιβή των ανθρακωρύχων είναι μεγαλύτερη από τον φυσικό μισθό, περισσότεροι εργάτες θα απασχοληθούν σε ανθρακωρυχεία, ωθώντας τους μισθούς προς τα κάτω.

Στο μηχανισμό αυτό βασίζεται το συμπέρασμα του Smith ότι η αγορά λειτουργεί σαν ένα «αόρατο χέρι» και κάνει τους ανθρώπους να παράγουν αυτά που θέλουν οι άλλοι, ακόμα κι αν δεν έχουν την πρόθεση να κάνουν οτιδήποτε για τους άλλους. Να γιατί η ιδιοτέλεια μπορεί να αποβεί προς όφελος της κοινωνίας ή γιατί μια κοινωνία εμπόρων μπορεί να ευημερήσει, έστω κι αν οι άνθρωποι δεν νιώθουν τίποτα ο ένας για τον άλλο. Το βασικό στοιχείο αυτής της κοινωνίας είναι αυτό που ο Smith αποκαλεί «ελευθερία», δηλαδή τη δυνατότητα των ανθρώπων να μεταφέρουν κατά βούληση το κεφάλαιο ή την εργασία τους από τον έναν τομέα της οικονομίας στον άλλο. Η επιθυμία του να

προωθήσει την ελευθερία τον οδήγησε να αποκηρύξει τους μερκαντιλιστικούς περιορισμούς στη βιομηχανία και στο εμπόριο. Οι περιορισμοί αυτοί μπορεί να ωφελούν συγκεκριμένα άτομα, αλλά δεν επιτρέπουν στον ανταγωνισμό να λειτουργήσει.

Συσσώρευση κεφαλαίου

Το πρώτο βιβλίο του *Γλούτου των εθνών*, με την ιδιαίτερη έμφαση που δίνει στον καταμερισμό της εργασίας και τη σχέση μεταξύ εργασίας και πλούτου, εντάσσεται πλήρως στην παράδοση του Διαφωτισμού της Σκωτίας. Στο δεύτερο βιβλίο, από την άλλη, τονίζει το ρόλο του κεφαλαίου με τρόπο που τον φέρνει πιο κοντά στον Turgot παρά στον Hutcheson ή τον Hume. Όπως υποστηρίζει ο Smith, μία από τις προϋποθέσεις του καταμερισμού εργασίας είναι η συσσώρευση αυτού που ο ίδιος ονομάζει «απόθεμα». Σε αυτό περιλαμβάνονται τόσο τα εργαλεία, όσο και τα είδη διατροφής που χρειάζονται οι εργάτες. Για να υπάρξει ανάπτυξη, πρέπει να αυξηθεί το απόθεμα, πράγμα που συμβαίνει μόνον αν απασχοληθεί παραγωγικά η εργασία. Αυτό οδηγεί τον Smith στη διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας.

Η διάκριση αυτή θεμελιώνεται στην ιδέα ότι η παραγωγική εργασία «προσθέτει αξία στο αντικείμενο, στο οποίο ενσωματώνεται». «Προσκολλάται στο αντικείμενο ή το εμπορεύσιμο προϊόν» που δημιουργείται όταν ολοκληρώνεται η εργασία, και το οποίο μπορεί να πουληθεί για να αποκτηθεί περισσότερη εργασία.²³ Η μη παραγωγική εργασία δεν προσθέτει, από την άλλη, αξία σε τίποτα. Επομένως, η εργασία ενός κατασκευαστή, ο οποίος προσθέτει αξία στα υλικά που επεξεργάζεται ή εκείνη ενός αγρότη, ο οποίος παράγει ένα χειροποίητο αγαθό στο τέλος κάθε χρονιάς, είναι παραγωγικές. Αντίθετα, η εργασία ενός υπηρέτη, ακόμη κι ενός δικαστή, ενός στρατιωτικού, ή ενός ηγεμόνα, είναι μη παραγωγική. Δεδομένου ότι η εργασία πρέπει να συντηρηθεί από το ετησίως παραγόμενο προϊόν, η συσσώρευση κεφαλαίου εξαρτάται από το ποσοστό της παραγωγικά απασχολούμενης εργασίας. Ας εξετάσουμε δύο ακραίες περιπτώσεις. Αν ολόκληρη η εργατική δύναμη απασχολείται μη παραγωγικά, δεν θα υπάρχει καθόλου προϊόν την επόμενη χρονιά. Αν, αντίθετα, απασχοληθεί παραγωγικά, η ποσότητα του παραγόμενου προϊόντος θα είναι μεγαλύτερη.

Η ανάγκη συσσώρευσης κεφαλαίου οδηγεί τον Smith στη στενή σχέση ανάμεσα στην αποταμίευση και την οικονομική μεγέθυνση. «Η αποταμίευση οδηγεί στην αύξηση των κεφαλαίων, ενώ η σπατάλη και η κακοδιαχείριση στη μείωσή τους».²⁴ Υποστηρίζει ένθερμα ότι δεν χρειάζονται πολυτελείς καταναλωτικές δαπάνες για να διατηρηθεί η ζήτηση, διότι οι αποταμιεύσεις ξοδεύονται σε δαπάνες για καταναλωτικά αγαθά:

Ό,τι αποταμιεύεται ετησίως, καταναλώνεται εξίσου κανονικά όσο αυτό που δαπανάται ετησίως, και μάλιστα στον ίδιο χρόνο' μόνο που καταναλώνεται από διαφορετικές ομάδες ανθρώπων. Το μέρος του εισοδήματός του, που δαπανά κάθε χρόνο ένας πλούσιος άνθρωπος, καταναλώνεται, ως επί το πλείστον, από τους άεργους φιλοξενούμενούς του και τους υπηρέτες του, η κατανάλωση των οποίων δεν έχει καμιά απόδοση. Αντίθετα, το μέρος του εισοδήματος που αποταμιεύει, χρησιμοποιείται αμέσως ως κεφάλαιο για την αποκόμιση κέρδους, με αποτέλεσμα να καταναλώνεται με τον ίδιο τρόπο και σχεδόν στον ίδιο χρόνο, αλλά από διαφορετικούς ανθρώπους, όπως εργάτες, βιοτέχνες και τεχνίτες, που ανα-παράγουν με κάποιο κέρδος την αξία της ετήσιας κατανάλωσής τους... Η κατανάλωση είναι ίδια, αλλά οι καταναλωτές διαφορετικοί.²⁵

Με άλλα λόγια, η αποταμίευση (που ο Smith ταυτίζει με την επένδυση, γιατί διαφορετικά οι αποταμιευτές δεν θα είχαν κέρδος, όπως επιθυμούν) απασχολεί παραγωγική εργασία, ενώ η κατανάλωση απασχολεί μη παραγωγική εργασία.

Ο Smith και το δόγμα του laissez-faire

Ο Smith υποστήριζε αυτό που ο ίδιος περιέγραψε ως σύστημα «φυσικής ελευθερίας», αντιπαρατάσσοντάς το στα άλλα δύο συστήματα πολιτικής οικονομίας που πραγματεύεται στο βιβλίο του: το μερκαντιλιστικό και το φυσιοκρατικό (αγροτικό). Κύριο χαρακτηριστικό του είναι η ελευθερία κάθε ανθρώπου να ανταγωνιστεί τους άλλους με το κεφάλαιό του. Ήταν αντίθετος στο μονοπώλιο, που εκείνη την εποχή οφειλόταν σε προνόμια που παραχωρούσε η κυβέρνηση: «Το μονοπώλιο... είναι εχθρός της καλής διοίκησης, η οποία δεν μπορεί ποτέ να

έχει καθολικό χαρακτήρα, μια και είναι αποτέλεσμα του ελεύθερου και καθολικού ανταγωνισμού που αναγκάζει τους πάντες, να καταφύγουν σε αυτόν για να υπερασπιστούν τον εαυτό τους».²⁶ Μέσω του ανταγωνισμού, οι παραγωγικοί πόροι μεταφέρονται στις δραστηριότητες που τους χρειάζονται περισσότερο. Το άτομο «θα οδηγηθεί από ένα αόρατο χέρι στην επιδίωξη στόχων που δεν είχε αρχικά την πρόθεση να επιδιώξει».²⁷ Μολονότι ο Smith έκανε εκτεταμένη χρήση της φράσης «αόρατο χέρι» (εμφανίζεται μόνο μία φορά σε καθένα από τα βιβλία του), μπορούμε να πούμε ότι συνοψίζει τη δική του συμβολή στη συζήτηση για το τι είναι αυτό που συνέχει τις κοινωνίες, συζήτηση που είχε ανοίξει έναν αιώνα νωρίτερα ο Hobbes. Ωστόσο, ο Smith δεν τάχθηκε ποτέ υπέρ ενός απόλυτου *laissez-faire*, γιατί θεωρούσε ότι η κυβέρνηση έχει σημαντικό ρόλο στα οικονομικά μιας χώρας.

Κατά τη γνώμη του, η κυβέρνηση χρειαζόταν γιατί τα επιχειρήματα του *Πλούτου των Εθνών* προϋπόθεταν ένα σύστημα δικαιοσύνης. Χωρίς αυτό, το σύστημα «φυσικής ελευθερίας» δεν θα μπορούσε να λειτουργήσει. Οι άνθρωποι θα ήταν ανασφαλείς, καθώς ο ένας θα έβλαπτε τον άλλο. Μπορεί οι δαπάνες για τη δικαιοσύνη και τις ένοπλες δυνάμεις να μην είναι παραγωγικές, αλλά είναι ουσιαστικές για τη λειτουργία του συστήματος. Για τον Smith, η τήρηση του νόμου και της τάξης αποτελούσε το πρώτιστο καθήκον του ηγεμόνα. Αξίζει να σημειώσουμε ότι αυτό σήμαινε κάποιες σημαντικές εξαιρέσεις στον κανόνα του *laissez-faire*. Ειδικότερα, ο Smith υποστήριξε τους Νόμους περί Ναυσιπλοΐας (οι οποίοι περιόριζαν ασφυκτικά τον ανταγωνισμό στη ναυτιλία) με την αιτιολογία ότι συνέβαλαν στην ενίσχυση του Βασιλικού Ναυτικού.

Ωστόσο, η άμυνα και η δικαιοσύνη δεν ήταν οι μόνες εξαιρέσεις που δεχόταν στον κανόνα του *laissez-faire*. Το τρίτο καθήκον του ηγεμόνα ήταν να

δημιουργήσει και να διατηρήσει εκείνους τους συλλογικούς θεσμούς και να κατασκευάσει εκείνα τα δημόσια έργα που, παρότι ωφελούν στον μέγιστο βαθμό το κοινωνικό σύνολο, από τη φύση τους είναι τέτοια που το όφελος από αυτά δεν μπορεί ποτέ να ανταμείψει τη δαπάνη ενός ατόμου ή, μιας μικρής ομάδας ατόμων και, ως εκ τούτου, κανείς δεν μπορεί να περιμένει από ένα άτομο ή μια ομάδα ατόμων να διατηρήσει ή να κατασκευάσει.²⁸

Τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα κρατικής παρέμβασης αφορούσαν τις μεταφορές (γέφυρες, δρόμους και διώρυγες) και τη βασική εκπαίδευση. Παρά τις φιλελεύθερες αντιλήψεις του, ο Smith τασσόταν υπέρ των διοδίων και των δασμών όπου αυτό ήταν δυνατόν. Το έκανε για δύο, κυρίως, λόγους. Πρώτον, γιατί ήθελε να πληρώνουν οι χρήστες ενός δημόσιου αγαθού (π.χ. οι χρήστες των δημόσιων δρόμων) όσο το δυνατόν περισσότερα και δεύτερον, για να έχουν οι υπάλληλοι (π.χ. οι δάσκαλοι) ένα ισχυρό κίνητρο να κάνουν σωστά τη δουλειά τους. Έτσι, ενώ διακηρύσσει ότι το κόστος της εκπαίδευσης μπορεί να καταβάλλεται από το Δημόσιο για να μην υπάρχουν αδικίες, δεν διστάζει να δηλώσει ότι θα ήταν καλύτερο να καλύπτεται από όσους ωφελούνται από το εκπαιδευτικό σύστημα. Πίστευε ότι η ιδιωτική εκπαίδευση, στην εποχή του, ήταν καλύτερη από τη δημόσια. Ήταν ιδιαίτερα καυστικός στις κρίσεις του για τα πανεπιστήμια, όπου οι καθηγητές δεν διδάσκουν και οι φοιτητές δεν μαθαίνουν.

Ένα πεδίο στο οποίο ο Smith δεν έβλεπε κανένα ρόλο για την κυβέρνηση, ήταν η διατήρηση του επιπέδου απασχόλησης. Πολλοί συγγραφείς, από τον Misselden (στις αρχές του 17ου αιώνα) μέχρι τον Steuart (που έγραψε λίγα χρόνια πριν από τον Smith), είχαν επισημάνει τη δυσλειτουργία που θα μπορούσαν να προκαλέσουν οι μεταπτώσεις του εμπορίου, και είχαν προσπαθήσει να σχεδιάσουν πολιτικές που θα μείωναν την υποαπασχόληση. Οι μερκαντιλιστικές πολιτικές θα μπορούσαν, τουλάχιστον εν μέρει, να εκληφθούν ως προσπάθειες μείωσης της ανεργίας μέσω αύξησης της κυκλοφορίας του χρήματος. Η υποστήριξη της πολυτελούς κατανάλωσης από πολλούς οικονομολόγους του 17ου και 18ου αιώνα συνιστούσε μια προσπάθεια τόνωσης της ζήτησης – όταν ήταν επαρκής. Από την άλλη πλευρά, ο Smith, που υποστήριζε ότι η αποταμίευση συνιστά δαπάνη, απέρριπτε ως αβάσιμες τις θεωρίες αυτές. Αν υπήρχε απόλυτη «ελευθερία», οι άνθρωποι θα μετακινούνταν προς επαγγέλματα με μεγάλη ζήτηση. Συνεπώς, τα νομισματικά δεν έπαιζαν σημαντικό ρόλο στο οικονομικό του σύστημα. Αυτός ο διαχωρισμός των νομισματικών οικονομικών από τα προβλήματα της αξίας, της διανομής του εισοδήματος και της μεγέθυνσης βρισκόταν σε πλήρη αντίθεση με τις μερκαντιλιστικές ιδέες και έμελλε να κυριαρχήσει στην οικονομική σκέψη καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα.

Η οικονομική σκέψη στα τέλη του 18ου αιώνα

Για τους συγχρόνους του Adam Smith, αλλά και για τις επόμενες γενιές οικονομολόγων, ο *Πλούτος των εθνών* ήταν το επιστέγασμα της οικονομικής σκέψης του 18ου αιώνα. Αυτό ήταν προϊόν μιας μακράς διαμάχης σχετικά με τον συνεκτικό ρόλο της χριστιανικής ηθικής στη συγκρότηση των κοινωνιών, στην οποία είχαν έντονα εμπλακεί ο Hobbes και ο Mandeville. Ο Smith προσέγγισε το θέμα αυτό μέσω της ηθικής φιλοσοφίας, δίνοντας έμφαση στην αλληλεξάρτηση των διαφόρων τομέων της οικονομίας. Το θέμα αυτό είχε απασχολήσει πολύ τους στοχαστές του 18ου αιώνα τόσο στη Βρετανία όσο και στη Γαλλία, αν και η συζήτηση είχε ξεκινήσει ήδη από τον 16ο αιώνα (όπως στην *Discourse on the Common Weal – Πραγματεία για τον κοινό πλούτο*). Ωστόσο, εκείνη η σμιθιανή εκδοχή κίνησε το ενδιαφέρον του κοινού και των ειδικών της εποχής. Με τον καιρό, όμως, οι καταβολές του *Πλούτου των εθνών* στο θέμα της ηθικότητας της εμπορευματικής κοινωνίας λησμονήθηκαν, με αποτέλεσμα το έργο του Smith να αντιμετωπίζεται διαφορετικά. Ο σκοτσέζος συγγραφέας θεωρήθηκε ο υπερασπιστής του laissez-faire – κάτι που θα ξένιζε τους συγχρόνους του που γνώριζαν ότι ο Smith απείχε πολύ περισσότερο από τη θέση αυτή από όσο, για παράδειγμα, αρκετοί γάλλοι συγγραφείς.

Οι οφειλές του Smith στους προγενέστερους, αλλά και στους συγχρόνους του είναι τόσο πολλές που πολλοί σχολιαστές έφτασαν στο σημείο να ισχυριστούν ότι ο *Πλούτος των εθνών* δεν περιελάμβανε ούτε μία πρωτότυπη ιδέα. Ο νόμος της προσφοράς και της ζήτησης ως εξήγηση της αξίας έχει μια πολύ μακρά ιστορία. Στοιχεία της εργασιακής θεωρίας της αξίας βρίσκουμε ήδη στο έργο του Petty και κάποιων άλλων συγγραφέων. Η φράση «καταμερισμός της εργασίας» επινοήθηκε από τον Hutcheson, αλλά η έννοια ήταν γνωστή ήδη από την εποχή του Ξενοφώντα. Η σημασία του κεφαλαίου τονίστηκε πρώτα από τον Turgot. Την έννοια της αυθόρμητα δημιουργημένης τάξης τη συναντάμε στα έργα του Mandeville και του Cantillon. Και ούτω καθεξής. Ωστόσο, η ερμηνεία του Smith γι' αυτά τα θέματα επηρέασαν την οικονομική επιστήμη του 19ου αιώνα, κυρίως στη Βρετανία. Η επιρροή του σμιθιανού έργου ήταν τόσο έντονη που πολλές σημαντικές ιδέες προγενέστερων συγγραφέων παραμελήθηκαν με μεγάλο κόστος για τα οικονομικά. Η θεωρία της υποκειμενικής αξίας, για πα-

ράδειγμα, αν και διατήρησε την ισχύ της στη Γαλλία και τη Γερμανία, παραμερίστηκε από τον Smith και τους περισσότερους άγγλους οπαδούς του, οι οποίοι ελαχιστοποίησαν το ρόλο της ζήτησης στον καθορισμό των τιμών. Αυτά ήταν τα πρώτα σπέρματα γι' αυτό που ονομάζεται κλασική πολιτική οικονομία και, στο πλαίσιο αυτής, ρικαρντιανή «παρέκβαση».

Παραπομπές

1. Αναφέρεται στο A. S. Skinner, *A System of Social Science: Papers Relating to Adam Smith*, Clarendon Press, 1979, σ. 1.
2. Στο ίδιο, σ. 5.
3. A. Ferguson, *Principles of Moral and Political Science*, τόμ. 1, 1792, σ. 47.
4. D. Hume, *Writings on Economics*, επιμ. E. Rotwein, Nelson, 1955, σ. 5.
5. Στο ίδιο, σ. 11.
6. Στο ίδιο, σσ. 11-12.
7. Στο ίδιο, σ. 33.
8. Στο ίδιο, σ. 37.
9. J. Steuart, *An Inquiry into the Principles of Political Economy* (1767), επιμ. A. S. Skinner, Oliver & Boyd, 1966, σ. 153.
10. Στο ίδιο, σ. 5.
11. Στο ίδιο, σ. 12.
12. Στο ίδιο, σσ. 40, 41.
13. Στο ίδιο, σ. 195.
14. Στο ίδιο, σ. 198.
15. Στο ίδιο, σ. 339.
16. Στο ίδιο, σ. 345.
17. Στο ίδιο, σσ. 142-43.
18. A. Smith, *The Theory of Moral Sentiments* (1759-90), επιμ. D. D. Raphael και A. L. Macfie, Oxford University Press, 1976, σ. 3.
19. Στο ίδιο, σ. 86.
20. Στο ίδιο.
21. A. Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776), επιμ. R. H. Campbell, A. S. Skinner και W. B. Todd, Oxford University Press, 1976, σ. 25.
22. Στο ίδιο, σ. 75.
23. Στο ίδιο, σ. 330.
24. Στο ίδιο, σ. 337.

25. Στο ίδιο, σσ. 337-38.
26. Στο ίδιο, σσ. 163-64.
27. Στο ίδιο, σ. 456.
28. Στο ίδιο, σ. 723.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Η ΚΛΑΣΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, 1790-1870

Από την ηθική φιλοσοφία στην πολιτική οικονομία

Ο *Πλούτος των εθνών* αποτέλεσε μέρος μιας πολύ ευρύτερης θεωρητικής έρευνας για τα θεμέλια της κοινωνίας. Από την άποψη αυτή, είναι αδύνατον να διαχωριστεί από την ηθική φιλοσοφία, δηλαδή από την αναζήτηση των θεμελίων της κοινωνικής συμβίωσης σε μια εποχή που η Εκκλησία δεν μπορούσε πλέον να προσφέρει αδιαμφισβήτητες αλήθειες για την οργάνωση της κοινωνίας. Η οικονομική θεωρία του Smith πρέπει συνεπώς να εκληφθεί ως μια απάντηση τόσο στον Mandeville και τον Hobbes, όσο και στους Φυσιοκράτες και τους οπαδούς του Μερκαντισμού. Ωστόσο, μισόν αιώνα μετά το θάνατο του Smith, η πολιτική οικονομία, αν και βρισκόταν ακόμα στον αστερισμό του *Πλούτου των εθνών*, αυτονομήθηκε από την ηθική φιλοσοφία και έγινε πιο «επιστημονική». Μπόρεσε έτσι να προσελκύσει πιο ριζοσπαστικούς στοχαστές που ήθελαν να εξηγήσουν τα κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα χωρίς αναφορές σε μια θεότητα.

Για να κατανοήσουμε τη μεταβολή αυτή, είναι σημαντικό να θυμηθούμε ότι η οικονομική επιστήμη δεν έπαψε ποτέ να συνδέεται με την πολιτική. Μόνο που τώρα το πολιτικό πλαίσιο είχε αλλάξει δραματικά. Ορισμένα από τα πολιτικοοικονομικά προβλήματα που απασχολούσαν τον Smith ήταν η σχέση της Βρετανίας με τις αμερικανικές αποικίες της (ιδιαίτερα οι φορολογικές και εμπορικές πολιτικές), οι περιορισμοί που επέβαλε η δημιουργία μονοπωλίων στο εσωτερικό και το εξωτερικό εμπόριο, και οι επιβεβλημένες κρατικές παρεμβάσεις στην αγορά τροφίμων για την αποφυγή λιμού. Τη δεκαετία του 1780 και του 1790, ο πληθυσμός της χώρας αυξήθηκε ταχύτερα, με συνέπεια να οξυνθεί το πρόβλημα της φτώχειας και να ενταθούν οι προσπάθειες

αντιμετώπισής του. Τότε χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα η φράση «φτωχοί εργαζόμενοι» για να περιγράψει μια υποτιθέμενη νέα κατηγορία εργατών που δεν μπορούσαν να ζήσουν αξιοπρεπώς, ακόμα κι αν ήταν αρτιμελείς και είχαν δουλειά. (Η ανάγκη για κρατική βοήθεια στους ηλικιωμένους, στους ασθενείς και τα παιδιά δεν αμφισβητήθηκε ποτέ). Το «Σύστημα Speenhamland», που εισήχθη τη δεκαετία του 1790, περιελάμβανε την καταβολή επιδομάτων συνδεδεμένων με την τιμή του ψωμιού στους χαμηλόμισθους. Τα επιδόματα αυτά πληρώνονταν από τους τοπικούς φόρους και ήταν αντικείμενο μεγάλης διαμάχης. Πολλοί υποστήριζαν ότι το σύστημα αυτό συμπίζεζε τους μισθούς, επιδεινώνοντας αντί να βελτιώνει τη θέση των φτωχών.

Η Γαλλική Επανάσταση το 1789 και οι πόλεμοι που ακολούθησαν (1793-1815) επηρέασαν σημαντικά την οικονομική σκέψη. Η Επανάσταση πρόβαλε το φάσμα του ρεπουμπλικανισμού, ενώ οι πολιτικές αναταραχές ήταν η μόνιμη ανησυχία των κυρίαρχων τάξεων στη Βρετανία, ιδιαίτερα μετά την έκρηξη του πολέμου το 1793. Ο πόλεμος προκάλεσε σοβαρά οικονομικά προβλήματα. Η οικονομική κρίση του 1797 οδήγησε σε αναστολή της μετατρεψιμότητας της στερλίνας σε χρυσό, με αποτέλεσμα η Βρετανία να χρησιμοποιεί μόνο χαρτονομίσματα μέχρι το 1819. Στα δεκαπέντε χρόνια που ακολούθησαν, ο αριθμός των χαρτονομισμάτων που εξέδωσε η Τράπεζα της Αγγλίας αυξήθηκε, το ίδιο και οι τιμές. Ένα ιδιαίτερα οξύ πρόβλημα ήταν η αύξηση της τιμής των σιτηρών, που οδήγησε στην αύξηση των ενοικίων των αγροκτημάτων, αλλά και του συνόλου της καλλιεργούμενης γης. Οι γαιοκτήμονες, αλλά και οι αγρότες, ευνοήθηκαν. Ταυτόχρονα, οι άνθρωποι άρχισαν να συνειδητοποιούν ότι το «μεταποιοητικό σύστημα» είχε ταχεία ανάπτυξη. Η ατμοκίνηση, αν και η χρήση της ήταν ακόμα περιορισμένη, επεκτεινόταν γρήγορα, ενώ η εκμηχάνιση άλλαζε ριζικά την εριουργία, καθιστώντας δυνατή τη ραγδαία ανάπτυξη του νέου κλάδου των βαμβακερών. Οι κοινωνικές αναταραχές, που προκαλούσαν οι υψηλές τιμές των τροφίμων, σε συνδυασμό με τις κοινωνικές μετατοπίσεις που επέφεραν οι ραγδαίες αλλαγές στο χώρο της βιομηχανίας, δημιουργούσαν μια εκρηκτική κατάσταση, που γινόταν ακόμα πιο επικίνδυνη ενόψει και του γαλλικού ρεπουμπλικανισμού.

Ο σημαντικότερος στοχαστής της μεταβατικής περιόδου από την ηθική φιλοσοφία των Hume και Smith στην κλασική πολιτική οικονομία, είναι ο Thomas Robert Malthus (1766-1834). Τη δεκαετία του 1790, ορι-

σμένοι ριζοσπάστες στοχαστές, όπως ο William Godwin (1756-1836) και ο Μαρκήσιος Condorcet (1743-94), υποστήριζαν ότι η αιτία όλων των κοινωνικών δεινών ήταν η ατομική ιδιοκτησία και ότι οι διαθέσιμοι πόροι έπρεπε να κατανέμονται δικαιότερα, έτσι ώστε όλοι οι άνθρωποι να ζουν αξιοπρεπώς. Λόγω της γνωστής σχέσης του Condorcet με τις πολιτικές του Robespierre (Ροβεσπιέρου) την περίοδο της Τρομοκρατίας (όταν και σκοτώθηκε), μεγάλο μέρος του βρετανικού κατεστημένου θεωρούσε τις θεωρίες αυτές ανατρεπτικές. Ο Malthus, ένας κληρικός της Εκκλησίας της Αγγλίας, έγραψε ως απάντηση ένα βιβλίο με τίτλο *Essay on the Principle of Population (Δοκίμιο για την πληθυσμιακή αρχή)*. Αυτό δημοσιεύτηκε αρχικά το 1798 ως ένα μικρό ανώνυμο δοκίμιο, αλλά το 1803 εκδόθηκε σε πιο ανεπτυγμένη μορφή με το όνομα του συγγραφέα. Ο Malthus στρέφεται γενικά εναντίον των ουτοπικών ιδεών, και ιδιαίτερα του Godwin, υποστηρίζοντας ότι η ατομική ιδιοκτησία όχι μόνο δεν είναι επιβλαβής, αλλά είναι απαραίτητη. Διαφορετικά, το ατομικό συμφέρον θα έπαυε να έχει τις ευεργετικές συνέπειες που είχε επισημάνει ο Smith. Η καταβολή επιδομάτων στους φτωχούς δεν θα βελτιώνει τη θέση τους, εκτός κι αν κάποιοι άλλοι ήταν πρόθυμοι να καταναλώνουν λιγότερο, διότι δεν θα είχε καμία επίπτωση στην ποσότητα των διαθέσιμων πόρων. Επιπλέον, κάθε επέκταση των μέτρων ανακούφισης των φτωχών θα αύξανε την εξάρτησή τους από το κράτος – κάτι που ο Malthus αντιμετώπιζε με φόβο και ανησυχία. Με την εφαρμογή των Νόμων για τους Φτωχούς, αυτοί «υποβλήθηκαν σε μια σειρά σκληρών, τυραννικών και ανώφελων διατάξεων που βρίσκονταν σε πλήρη αντίθεση με το αληθές πνεύμα του Συντάγματος... με κάθε ιδέα περί ελευθερίας..., [διατάξεων] που δυσκόλευαν ακόμα περισσότερο όσους προσπαθούσαν να συντηρηθούν χωρίς καμία βοήθεια».¹

Παρότι διατυπώνει πολλές σημαντικές ιδέες στο *Δοκίμιό* του, ο Malthus ταυτίστηκε ευρύτερα με την άποψη ότι ο ανθρώπινος πληθυσμός έχει την τάση να αυξάνεται με μεγαλύτερη ταχύτητα από όση οι διαθέσιμοι πόροι. Υποστήριξε ότι, αν δεν ελεγχθεί, ο πληθυσμός θα αυξάνεται με γεωμετρική πρόοδο (1, 2, 4, 8, 16...), ενώ τα τρόφιμα θα αυξάνονται με αριθμητική πρόοδο (1, 2, 3, 4, 5,...). Ο πληθυσμός θα μπορούσε να ελεγχθεί με δύο τρόπους: τον προληπτικό, δηλαδή με μείωση του ρυθμού των γεννήσεων, και τον θετικό, δηλαδή με αύξηση του ρυθμού των θανάτων. Οι δύο αυτοί τρόποι ελέγχου θα μπορούσαν να υπαχθούν σε δύο κατηγορίες: τη δυστυχία (πόλεμος, πείνα) και

τη διαστροφή (πόλεμος, παιδοκτονία, πορνεία, αντισύλληψη). Στη δεύτερη έκδοση του *Δοκιμίου* του πρόσθεσε και μια τρίτη κατηγορία –τους ηθικούς περιορισμούς–, στην οποία υπαγόταν η αναβολή των γάμων που δεν συνοδεύονταν από «απροσχημάτιστη κατεξοχήν ικανοποίηση». Με την προσθήκη αυτή μπορούσε να συνδέσει τη θεωρία του με τα στοιχεία που είχε συλλέξει στο διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης έκδοσης του βιβλίου του. Οι ηθικοί περιορισμοί ήταν πολύ σημαντικοί, γιατί επέτρεπαν την πρόοδο. Ωστόσο, αν και στη δεύτερη έκδοση απάλυνε τις σκληρές θέσεις του πρώτου κειμένου, δεν συμμερίστηκε ποτέ την αισιοδοξία του Godwin ή του Condorcet. Κι αυτό γιατί δεν πίστευε στην καλοσύνη της ανθρώπινης φύσης. Οι άνθρωποι χρειάζονταν ηθική καθοδήγηση, και ο Malthus ανέλαβε να την παρέχει. Εξάλλου, ο όρος «ηθικοί» περιορισμοί είχε επιλεγεί με προσοχή.

Από την άποψη αυτή, το έργο του Malthus εντάσσεται στην ηθική φιλοσοφία του 18ου αιώνα. Σε αντίθεση με τους ουτοπιστές, προσπάθησε να θεμελιώσει τη θεωρία του στους νόμους της κοινωνίας – στην εξασφάλιση της ιδιοκτησίας και στο θεσμό του γάμου. Κατά τη γνώμη του, το σφάλμα του σοσιαλισμού ήταν ότι παραβίαζε τους φυσικούς νόμους. Ο Malthus υποστήριζε ότι ο χριστιανισμός, αν ερμηνευόταν σωστά, όχι μόνο βρισκόταν σε συμφωνία με το Διαφωτισμό, αλλά στην ουσία αποτελούσε το αποκορύφωμά του. Παρά το γεγονός ότι διαφωνούσε με τα συμπεράσματα του Godwin και του Condorcet, συμμεριζόταν την πίστη τους στον Ορθό Λόγο και ισχυριζόταν ότι προσπαθούσε να εφαρμόσει τις αρχές στην τέχνη της πολιτικής. Τους επέκρινε ότι ενθάρρυναν την πίστη στην ουτοπική πρόοδο, η οποία έθετε σε κίνδυνο τη φωτισμένη νευτώνεια αντίληψη περί επιστήμης.

Την πίστη του Malthus στη δύναμη του Ορθού Λόγου δεν συμμερίζονταν καθόλου οι «ρομαντικοί» επικριτές του, όπως ο Robert Southey (1774-1843), ο Samuel Taylor Coleridge (1772-1834) και άλλοι. Όσο ο ίδιος ζούσε, ο όρος «μαλθουσιανικός» ταυτίστηκε με την κατάχρηση, καθώς αναφερόταν σε μια υλιστική και πνευματικά φτωχή αντίληψη αυτού που τότε ονομαζόταν και «σύγχρονη πολιτική οικονομία». Η αντίδραση αυτή συνεχίστηκε σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, κυρίως με τον Thomas Carlyle (1795-1881), που επινόησε τον όρο «Θλιβερή επιστήμη», και τον John Ruskin (1819-1900). Η λέξη «οικονομο-

λόγος» ήταν συνώνυμη του σκληρού ανθρώπου που είχε μια συγκεκριμένη σχέση με την πολιτική.

Ο *Πλούτος των εθνών*, με την αισιοδοξία του για τις δυνατότητες ανάπτυξης, δεν προσέφερε στους πολιτικούς της εποχής πρακτικές οδηγίες για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που είχε προκαλέσει ο πόλεμος. Για να προτείνει λύσεις στα προβλήματα αυτά, ο Malthus προσπάθησε να αλλάξει τον προσανατολισμό της πολιτικής οικονομίας, θέτοντας έτσι τα θεμέλια της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Συνέχισε ωστόσο να κινείται στο πλαίσιο της παράδοσης του 18ου αιώνα, όταν η πολιτική οικονομία ήταν ακόμα στενά συνδεδεμένη με την ηθική και την πολιτική. Άλλοι οικονομολόγοι, παρότι αναγνώριζαν την τεράστια συμβολή του *Πλούτου των εθνών*, δεν συμμερίστηκαν την άποψη αυτή και προσπάθησαν να μετατρέψουν την πολιτική οικονομία σε εκκοσμικευμένη επιστήμη.

Ωφελιμισμός και οι ριζοσπάστες φιλόσοφοι

Μετά τον Adam Smith, ο στοχαστής που επηρέασε περισσότερο τους κλασικούς οικονομολόγους ήταν ο Jeremy Bentham (1748-1832), που ανακηρύχθηκε σε είδωλο από τους οπαδούς του. Ο ωφελιμισμός του γεννήθηκε από τη θεωρητική παράδοση του φυσικού νόμου, παρόλο ότι ο Bentham απέρριπτε την ιδέα του φυσικού νόμου. Οι ηθικοί κανόνες δεν αντανakλούσαν τον φυσικό νόμο, αλλά στόχευαν να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες της κοινωνίας. Οι νόμοι του κράτους, που παρείχαν τους κανόνες συμπεριφοράς των ανθρώπων, έπρεπε να βασίζονται στον ηθικό κώδικα, αλλά και οι δύο μπορούσαν να ξεπεραστούν και έπρεπε να αλλάζουν. Οι ηθικοί κανόνες και οι νόμοι έπρεπε να κρίνονται βάσει της «αρχής της ωφελιμότητας» – της μεγιστοποίησης της συνολικής ευτυχίας των ατόμων που απαρτίζουν μια κοινωνία. Βάσει της ίδιας αρχής έπρεπε να κρίνονται και οι κυβερνητικές ενέργειες.

Ο ωφελιμισμός του Bentham θεμελιωνόταν σε ορισμένες σαφείς αξιολογικές κρίσεις. (1) Το συμφέρον μιας κοινωνίας είναι το άθροισμα των επιμέρους συμφερόντων των μελών της. (2) Κάθε άνθρωπος είναι ο καλύτερος κριτής του δικού του συμφέροντος. (3) Ο κάθε άνθρωπος είναι εξίσου ικανός να ευτυχήσει όσο και οποιοσδήποτε άλλος. Οι κρίσεις αυτές αποτέλεσαν τη φιλοσοφία του Bentham που βασιζόταν

στην ισότητα και συγχρόνως, στον ατομικισμό, και αποτέλεσε το πλαίσιο για την ανάπτυξη μιας σειράς περίπλοκων σχεδίων για την αναμόρφωση του νομικού και του ποινικού συστήματος της χώρας. Για τον Bentham, ωστόσο, η αρχή της ωφελιμότητας δεν συρρίκνωνε την πολιτική σ' έναν απλό κανόνα. Η ωφελιμότητα είχε πολλές διαστάσεις (ένταση, διάρκεια, βεβαιότητα και εγγύτητα) που έπρεπε να βρίσκονται μεταξύ τους σε ισορροπία. Η αρχή της ωφελιμότητας, πάντως, θα αποτελούσε έναν οδηγό που οι πολιτικοί θα μπορούσαν να ακολουθήσουν.

Ο Bentham έγραψε διάφορα κείμενα οικονομικού περιεχομένου, αναγνωρίζοντας την οφειλή του στον Smith, του οποίου η μεγαλύτερη επίδραση ήταν έμμεση, μέσω των οπαδών του, των ριζοσπαστών φιλοσόφων. Οι πιο σημαντικοί από αυτούς ήταν ο James Mill (1773-1836), ο David Ricardo (1772-1823) και ο John Stuart Mill (1806-1873). Ο James Mill σπούδασε θεολογία στο Εδιμβούργο και, για σύντομο χρονικό διάστημα, έγινε Πρεσβυτεριανός ιεροκήρυκας πριν να στραφεί στη διδασκαλία. Το 1802 αποφάσισε να πάει στο Λονδίνο για να ασχοληθεί με τη δημοσιογραφία και τη συγγραφή. Το σημαντικότερο έργο του ήταν το *A History of British India (Η ιστορία της Βρετανικής Ινδίας [1818])*, που του εξασφάλισε μια θέση στο Γραφείο των Ινδιών, φτάνοντας μέχρι την υψηλότερη θέση του Αρχιελεγκτή. Στο Λονδίνο συνεργάστηκε στενά με τον Bentham. Ο Ricardo, που ήταν γιος χρηματιστή, καταγόταν από εβραϊκή οικογένεια. Αλλά ο πατέρας του τον αποκλήρωσε επειδή παντρεύτηκε μια γυναίκα που ανήκε στην αίρεση των Κουακέρων. Κατά παράτρονση του Mill, έγινε βουλευτής του Βρετανικού Κοινοβουλίου. Ο John Stuart Mill ήταν γιος του James Mill και χάρη στον πατέρα του έτυχε πολύ αυστηρής εκπαίδευσης. Σε ηλικία τριών ετών άρχισε να μαθαίνει ελληνικά και στα οκτώ λατινικά, άλγεβρα, γεωμετρία και διαφορικό λογισμό. Στα 12 μελετούσε πολιτική οικονομία και λογική. Για πολλά χρόνια, εργάστηκε στο Γραφείο των Ινδιών, φτάνοντας στη θέση που κατείχε άλλοτε ο πατέρας του, ενώ το 1865 έγινε βουλευτής.

Οι ριζοσπάστες φιλόσοφοι αναμείχθηκαν ενεργά με την πολιτική και χρησιμοποίησαν τη θεωρία του ωφελιμισμού για να κριτικάρουν τους κοινωνικούς θεσμούς και να προτείνουν πολιτικές μεταρρυθμίσεις. Για τα δεδομένα της εποχής τους, ήταν πραγματικά ριζοσπάστες, έστω κι αν οι θέσεις τους απείχαν πολύ από τις σοσιαλιστικές απόψεις

του Godwin, του Condorcet και ορισμένων συγχρόνων τους, όπως ο Robert Owen (1771-1858), που ήταν ο συγγραφέας του σοσιαλιστικού πειράματος του New Lanark. Δεν έπαψαν ωστόσο, όπως και ο Malthus, να είναι Συντηρητικοί. Αλλά, μολονότι ο James Mill και ο Ricardo συμφωνούσαν σε πολλά με τον Malthus (ο Ricardo ήταν στενός φίλος του και συζητούσε συνεχώς μαζί του για διάφορα οικονομικά ζητήματα), δεν συμμερίζονταν την εμμονή του να αντιμετωπίζει τα οικονομικά ως ηθική επιστήμη. Γι' αυτούς, τα οικονομικά ήταν *πολιτική* οικονομία, αλλά προσπάθησαν να τα κάνουν αυστηρή επιστήμη, που κατέληγε σε βέβαια συμπεράσματα όπως αυτά της ευκλείδειας γεωμετρίας. Γι' αυτό και η επιστήμη αυτή, στα χέρια του Ricardo, έγινε πιο αφηρημένη και λιγότερο επαγωγική απ' ό,τι στα χέρια του Smith ή του Malthus.

Η οικονομική θεωρία του Ricardo

Η οικονομική θεωρία του Ricardo ήταν μια απάντηση στην οικονομική κατάσταση που επικρατούσε στη Βρετανία στη διάρκεια των Ναπολεόντειων Πολέμων (1804-15), όταν οι τιμές των σιτηρών και τα ενοίκια των αγροκτημάτων αυξήθηκαν δραματικά, καθώς και τα όρια των καλλιεργούμενων εδαφών. Ο Ricardo θέλησε να δείξει δύο πράγματα: (1) ότι, σε αντίθεση με όσα υποστήριζε ο Smith, τα συμφέροντα των γαιοκτημόνων συγκρούονταν με αυτά της υπόλοιπης κοινωνίας και (2) ότι ο *μόνος* λόγος μείωσης του ποσοστού κέρδους ήταν η έλλειψη καλλιεργούμενης γης. Δεν είναι δύσκολο να αντιληφθούμε ότι οι απόψεις αυτές αποτύπωναν την πολεμική εμπειρία της Βρετανίας. Επηρεασμένος από τον James Mill και επιθυμώντας να κάνει την πολιτική οικονομία μια αυστηρή επιστήμη όπως η ευκλείδεια γεωμετρία, ο Ricardo παρουσιάζει στο βιβλίο *Principles of Political Economy and Taxation* (*Αρχές της πολιτικής οικονομίας και της φορολογίας*), που δημοσιεύτηκε σε τρεις εκδόσεις στο διάστημα 1817-23, ένα σύστημα, η αναλυτική αυστηρότητα και ακρίβεια του οποίου δεν είχε προηγούμενο.

Το ρικαρντιανό σύστημα στηριζόταν σε τρεις πυλώνες: τη σμιθιανή θεωρία για τη σχέση μεταξύ της συσσώρευσης κεφαλαίου και της μεγέθυνσης, τη μαλθουσιανή θεωρία για τον πληθυσμό και τη θεωρία της διαφορικής γαιοπροσόδου. Η θεωρία της διαφορικής προσόδου αναπτύχθηκε από τον Malthus, τον Ricardo, τον Edward West (1782-1828)

και τον Robert Torrens (1780-1864), ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο, το 1815. Η θεωρία αυτή στηριζόταν σε δύο υποθέσεις: (1) ότι διαφορετικά αγροκτήματα ήταν διαφορετικής γονιμότητας, οπότε χρησιμοποιώντας τις ίδιες ποσότητες κεφαλαίου και εργασίας παρήγαγαν διαφορετικές ποσότητες σιτηρών, και (2) ότι τα αγροκτήματα δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν με άλλο τρόπο. Λόγω του ανταγωνισμού, λοιπόν, οι ιδιοκτήτες των λιγότερο εύφορων αγροκτημάτων δεν θα εισέπρατταν γαιοπρόσοδο: τα χρήματα από την πώληση του παραγόμενου προϊόντος θα κάλυπταν απλώς το κόστος παραγωγής, με αποτέλεσμα να μην μένει τίποτα για το γαιοκτήμονα. Αν παράγονταν πλεονάσματα, οι καλλιεργούμενες εκτάσεις θα αυξάνονταν. Αν, αντίθετα, το κόστος παραγωγής δεν καλυπτόταν, η γη θα έμενε ακαλλιεργητή. Ωστόσο, όλα τα άλλα αγροκτήματα, που εξ ορισμού θα ήταν πιο εύφορα, θα παρήγαγαν πλεόνασμα που ο γαιοκτήμονας θα μπορούσε να απαιτήσει ως γαιοπρόσοδο. Ως εκ τούτου, η γαιοπρόσοδος ήταν το πλεόνασμα των κτημάτων που ήταν πιο εύφορα από τα πλέον άγονα που καλλιεργούνταν.

Η θεωρία της διαφορικής γαιοπροσόδου εξηγούσε το μερίδιο του εθνικού εισοδήματος που καρπώνονταν οι γαιοκτήμονες. Η μαλθουσιανή θεωρία για τον πληθυσμό χρησιμοποιήθηκε για να εξηγήσει το μερίδιο του εθνικού εισοδήματος που εισέπρατταν οι εργάτες. Αν και οι μισθοί μπορούσαν να αυξηθούν πάνω από αυτό το επίπεδο ή να μειωθούν κάτω από αυτό, ανάλογα με την αύξηση ή τη μείωση του πληθυσμού, συνδέονταν μακροπρόθεσμα με το ελάχιστο ωρομίσθιο συντήρησης. Ό,τι απέμενε μετά την αφαίρεση της γαιοπροσόδου και των μισθών ήταν το κέρδος, δηλαδή το μερίδιο του εισοδήματος που πήγαινε στους καπιταλιστές. Από το σημείο αυτό η απόσταση ήταν ελάχιστη μέχρι τη συγκρότηση μιας θεωρίας της οικονομικής μεγέθυνσης. Ένα μεγάλο περιθώριο κέρδους θα ενθάρρυνε τους καπιταλιστές να επενδύσουν, αυξάνοντας έτσι το απόθεμα κεφαλαίου. Αυτό, με τη σειρά του, θα αύξανε τη ζήτηση εργατικών χεριών, διατηρώντας τους μισθούς σε υψηλά επίπεδα και προκαλώντας αύξηση του πληθυσμού. Ωστόσο, η αύξηση του πληθυσμού θα προκαλούσε αύξηση της τιμής των σιτηρών, με αποτέλεσμα να αυξάνονται τα όρια της καλλιεργούμενης γης: θα άρχιζαν να καλλιεργούνται περισσότερες εκτάσεις και οι ήδη καλλιεργούμενες θα καλλιεργούνταν εντατικότερα. Σε αυτή την περίπτωση, οι γαιοπρόσοδοι θα αυξάνονταν, παίρνοντας κομμάτι

των κερδών (οι μισθοί δεν θα μπορούσαν να μειωθούν, τουλάχιστον για μεγάλο χρονικό διάστημα, κάτω από το ελάχιστο όριο συντήρησης). Αυτή η μείωση των κερδών θα μείωνε το ρυθμό συσσώρευσης του κεφαλαίου και, κατά συνέπεια, το ρυθμό μεγέθυνσης της οικονομίας.

Φτάνουμε λοιπόν στις δύο βασικές προτάσεις του Ricardo. Η συσσώρευση κεφαλαίου θα οδηγούσε στην αύξηση των γαιοπροσόδων αλλά στη μείωση των κερδών. Δεδομένου ότι το κεφάλαιο αύξανε την απασχόληση, η κατάσταση αυτή θα ήταν κακή και για τους εργάτες. Εκτός αυτού, ο Ricardo είχε δείξει ότι η μείωση της παραγωγικότητας στη γεωργία, που προκαλείται από την ανάγκη να καλλιεργηθούν λιγότερο εύφορες εκτάσεις, ήταν η αιτία της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους. Υπήρχαν, ωστόσο, κάποια προβλήματα. Το πρώτο ήταν ότι, καθώς η οικονομία αναπτυσσόταν και αυξανόταν η ζήτηση τροφίμων, ήταν ενδεχόμενη η εισαγωγή ειδών διατροφής από το εξωτερικό, κάτι που θα μείωνε την ανάγκη αύξησης των καλλιεργούμενων εδαφών. Από την άλλη, τα εισαγόμενα τρόφιμα θα έπρεπε να πληρωθούν από τις εξαγωγές προϊόντων μεταποίησης. Αφεαυτής, η κατάσταση αυτή δεν δημιουργούσε σοβαρά αναλυτικά προβλήματα: οι καπιταλιστές θα επένδυαν είτε στη γεωργία είτε στη μεταποίηση, ανάλογα με το ποσοστό κέρδους που επικρατούσε στον έναν ή τον άλλο τομέα. Έτσι, αν η γεωργία δεν μπορούσε να επεκταθεί χωρίς να μειωθούν τα κέρδη, το κεφάλαιο θα στρεφόταν προς τη μεταποίηση, παράγοντας τις αναγκαίες εξαγωγές.

Ωστόσο, η εισαγωγή ενός τομέα μεταποίησης στο ρικαρντιανό μοντέλο δημιουργούσε δύο μεγάλα θεωρητικά προβλήματα. Πρώτον, αν υπήρχαν δύο αγαθά (τρόφιμα και μεταποιημένα), ο Ricardo έπρεπε να εξηγήσει τη σχετική τους τιμή: χρειαζόταν μια θεωρία της αξίας. Αυτός είναι και ο λόγος που άρχισε να ασχολείται με την εργασιακή θεωρία της αξίας – τη θεωρία ότι οι τιμές των προϊόντων θα είναι ανάλογες της εργασίας που απαιτείται για την παραγωγή τους. Το πρόβλημα εδώ είναι ότι σε συνθήκες ανταγωνισμού, οι τιμές θα είναι ανάλογες του κόστους παραγωγής που εκτός από την ποσότητα της ενσωματωμένης εργασίας, θα εξαρτώνται και από την ποσότητα του χρησιμοποιούμενου κεφαλαίου. Αυτό σημαίνει ότι ο λόγος της τιμής προς το κόστος εργασίας θα ποικίλλει ανάλογα με το λόγο του κεφαλαίου προς την εργασία σ' ένα συγκεκριμένο κλάδο. Οπότε, σ' αυτή την πε-

ρίπτωση, η εργασιακή θεωρία της αξίας δεν θα ίσχυε. Ο Ricardo προσπάθησε να βρει διέξοδο στο πρόβλημα αυτό, αλλά στο τέλος αναγκάστηκε να καταφύγει σε μια πράξη πίστης – χρησιμοποίησε ένα αριθμητικό παράδειγμα για να υποστηρίξει ότι, στην πράξη, οι διακυμάνσεις του χρόνου εργασίας εξηγούν πρακτικά όλες τις διακυμάνσεις των σχετικών τιμών (σε ποσοστό 93 τοις εκατό στο παράδειγμά του).

Αλλά και η ύπαρξη μεταποιημένων αγαθών δημιουργούσε προβλήματα στον ισχυρισμό του ότι η *μόνη* αιτία της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους είναι η μειούμενη παραγωγικότητα του αγροτικού τομέα. Αν οι εργάτες κατανάλωναν μόνο σιτηρά, αυτό θα ήταν σωστό. Σε αυτή την περίπτωση, ο αγροτικός τομέας θα ήταν αυτο-περιεχόμενος (τα σιτηρά θα ήταν η μόνη εκροή και, συνάμα, η μόνη εισροή) και το ποσοστό κέρδους δεν θα εξαρτιόταν από τις συνθήκες που επικρατούσαν στον τομέα της μεταποίησης. Ο ανταγωνισμός θα εξασφάλιζε ότι το ποσοστό κέρδους στον τομέα της μεταποίησης, και συνεπώς σε ολόκληρη την οικονομία, θα ήταν ίσο με εκείνο στον αγροτικό τομέα. Από την άλλη πλευρά, αν στα είδη συντήρησης των αγροτών υπήρχε εκτός από τρόφιμα και ρουχισμός, τότε ο ελάχιστος μισθός θα εξαρτιόταν, εκτός από το κόστος παραγωγής των τροφίμων, και από το κόστος παραγωγής των ρούχων. Έτσι, ο αγροτικός τομέας δεν θα ήταν αυτο-περιεχόμενος, με αποτέλεσμα το ποσοστό κέρδους να εξαρτάται όχι μόνον από τις συνθήκες που επικρατούσαν στη γεωργία, αλλά και από εκείνες που επικρατούσαν στη μεταποίηση. Συνεπώς, η θεωρία του Ricardo ότι η παραγωγικότητα της γεωργίας είναι ο *μόνος* προσδιοριστικός παράγοντας του ποσοστού κέρδους θα υπονομευόταν.

Από τα προηγούμενα, προκύπτει σαφώς ότι η οικονομική θεωρία του Ricardo διακρίνεται από ένα αναλυτικό βάθος που δεν συναντάμε σχεδόν σε κανέναν από τους προγενέστερους. Απλουστεύει τον κόσμο που αναλύει, σε σημείο ώστε να δείχνει με αυστηρή λογική ότι τα συμπεράσματα προκύπτουν άμεσα. Οι παρατηρήσεις αυτές ισχύουν κατά μείζονα λόγο για τις πλευρές εκείνες του συστήματός του που δεν θα συζητήσουμε εδώ (τη θεωρία του για το διεθνές εμπόριο και το χρήμα).

Οι δύο αυτές προτάσεις του Ricardo, αν και γεννήθηκαν σε συνθήκες πολέμου, είχαν σαφείς πολιτικές επιπτώσεις στον μεταπολεμικό κόσμο του 19ου αιώνα. Μετά τη λήξη του πολέμου, οι τιμές των σιτηρών παρέμειναν υψηλές λόγω των Νόμων περί Σιτηρών, βάσει των

οποίων οι εισαγόμενες ποσότητες περιορίζονταν αυστηρά. Η άποψή του ότι τα συμφέροντα των γαιοκτημόνων έρχονταν σε αντίθεση με εκείνα της υπόλοιπης κοινωνίας απηχούσε τις θέσεις πολλών πολιτικών ακτιβιστών: οι εργάτες ήθελαν φτηνότερα σιτηρά για να αγοράζουν με το μισθό τους μεγαλύτερες ποσότητες, και οι βιομήχανοι ήθελαν φτηνότερα σιτηρά με την ελπίδα ότι θα μειώνονταν οι μισθοί των εργατών τους. Εκτός αυτού, ο Ρικάρντο υποστήριζε ότι, αν δεν ανακαλούνταν οι Νόμοι περί Σιτηρών, τα κέρδη θα μειώνονταν και θα σταματούσε η μεγέθυνση. Αλλά, ακόμη κι αν ανακαλούνταν, πάλι θα υπήρχαν προβλήματα, διότι αν η ρικαρντιανή θεωρία ήταν ορθή, η οικονομική μεγέθυνση θα οδηγούσε στη σταδιακή επέκταση της μεταποίησης σε σχέση με τη γεωργία. Η Βρετανία θα γινόταν το εργαστήριο του κόσμου, εξάγοντας προϊόντα μεταποίησης και εισάγοντας σιτηρά, πράγμα που οι συντηρητικοί, όπως ο Malthus, δεν αποδέχονταν.

Από τα πιο σημαντικά στοιχεία προβλέψεων του Ricardo ήταν ότι βασιζόνταν σ' ένα λογικό σφάλμα. Υποστήριξε ότι οι γαιοκτήμονες δεν είχαν συμφέρον να προβούν σε καινοτομικές βελτιώσεις, αφού η αύξηση της παραγωγικότητας θα περιοριζε το όριο των καλλιεργούμενων εδαφών, με αποτέλεσμα να μην αυξάνεται η γαιοπρόσοδος. Αυτό, βέβαια, αφορούσε τη γαιοπρόσοδο στο σύνολο της οικονομίας. Αυτό που δεν είδε ο Ρικάρντο είναι ότι, ακόμα κι αν η συνολική γαιοπρόσοδος δεν αυξανόταν, οι ατομικοί παραγωγοί θα είχαν κάθε συμφέρον να προχωρήσουν σε βελτιώσεις. Σε αυτή την περίπτωση, όμως, οι προβλέψεις του για την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους και για ταξικές συγκρούσεις διαψεύδονται. Η φαινομενικά μικρή αυτή τεχνική λεπτομέρεια είναι εξαιρετικά σημαντική, επειδή το λάθος του Ricardo ήταν απόρροια της ίδιας της μεθόδου του. Η θεωρία του αναφέρεται σε συνολικά μεγέθη, η προσέγγιση αυτή του επέτρεψε να φτάσει σε εντυπωσιακά συμπεράσματα, αλλά ήταν δυνάμει παραπλανητική, εξετάζοντας τη γεωργία σαν ένα γιγάντιο αγρόκτημα.

Οι εναλλακτικές ως προς την οικονομική θεωρία του Ricardo θεωρίες

Σύμφωνα με κάποιον σχολιαστή, η ρικαρντιανή θεωρία «χαράχθηκε βαθιά στη συνείδηση της κλασικής οικονομικής επιστήμης».² Συγχρό-

νως, αποτέλεσε την απαρχή της μαρξικής οικονομικής θεωρίας, αλλά και πολλών εννοιών που χρησιμοποιήθηκαν στα πιο ορθόδοξα οικονομικά του 19ου και του 20ού αιώνα. Η ιδέα ότι το ποσοστό κέρδους εξαρτάται από το οριακό κόστος της καλλιέργειας σιτηρών (το κόστος της καλλιέργειας μιας επιπλέον μονάδας σιτηρών που συνήθως θα ήταν μεγαλύτερη από εκείνη που έχει ήδη καλλιεργηθεί) –το καθοριστικό, ίσως, θέμα της ρικαρντιανής οικονομικής θεωρίας– συνέχισε να επηρεάζει την αγγλική οικονομική επιστήμη μέχρι τη δεκαετία του 1880. Ωστόσο, η θεωρία του Ρικάρντο, στην πιο καθαρή της μορφή (η εργασιακή θεωρία της αξίας, η θεωρία για τον πληθυσμό και η παραγωγική του μέθοδος), κυριάρχησε στον τομέα των οικονομικών για μια πολύ σύντομη περίοδο στις αρχές της δεκαετίας του 1820.

Η εργασιακή θεωρία της αξίας επικρίθηκε έντονα από τον Samuel Bailey (1791-1870) το 1825. Ο Bailey ήταν υποστηρικτής μιας υποκειμενικής θεωρίας για την αξία, βάσει της οποίας η αξία ενός προϊόντος δεν εξαρτάται από το κόστος παραγωγής, αλλά από «την εκτίμηση που έχουμε γι' αυτό».³ Ο Nassau Senior (1790-1864) που διορίστηκε στην πρώτη έδρα Πολιτικής Οικονομίας στην Οξφόρδη, πήρε αποστάσεις τόσο από τη μαλθουσιανή θεωρία για τον πληθυσμό, όσο και από την εργασιακή θεωρία της αξίας. Εισήγαγε την ιδέα ότι τα κέρδη δεν αποτελούν πλεόνασμα, αλλά ανταμοιβή των καπιταλιστών για τη μη κατανάλωση του πλούτου τους. Συνέλαβε ακόμα την ιδέα ότι η αξία μιας επιπλέον μονάδας ενός αγαθού (τη δεκαετία του 1870, η ιδέα αυτή έγινε γνωστή ως οριακή ωφελιμότητα) μειώνεται καθώς αυξάνεται η κατανάλωσή του. Ο John Ramsay McCulloch (1789-1864), καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας στο University College London από το 1828 μέχρι το 1837 και πολυγραφότατος αρθρογράφος της Φιλελεύθερης *Edinburgh Review*, υπήρξε για ένα διάστημα πιστός οπαδός του Ρικάρντο. Αργότερα, ωστόσο, άλλαξε άποψη, δίνοντας μεγαλύτερη σημασία στην ιστορία και την επαγωγική έρευνα από ό,τι ο Ricardo. Ταυτόχρονα, απέρριπτε ως εσφαλμένη την άποψη του Ricardo περί ταξικής σύγκρουσης, αφού οι γαιοκτήμονες θα είχαν πάντα κίνητρο να εισάγουν καινοτομίες και βελτιώσεις. Αυτές θα αύξαναν την παραγωγικότητα της γης και θα ανέκοπταν την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους.

Εν ολίγοις, η αγγλική πολιτική οικονομία δεν υπήρξε ποτέ αμιγώς ρικαρντιανή. Εκπροσωπείτο από μια πλειάδα στοχαστών και συμπεριλάμβανε μια ποικιλία απόψεων για τα περισσότερα οικονομικά και κοι-

νωνικά ζητήματα. Ωστόσο, το βιβλίο που κυριάρχησε στη διάρκεια του 19ου αιώνα δεν ήταν οι *Αρχές* του Ricardo, αλλά ο *Πλούτος των εθνών* του Smith, στο οποίο η οικονομική θεωρία συνδεόταν στενά με την ιστορία. Ακόμα και το 1900, πολλά οικονομικά εγχειρίδια ακολουθούσαν τη δομή του.

Εκτός Αγγλίας, η επιρροή του ρικαρντιανού έργου ήταν ακόμα μικρότερη. Στη Γαλλία, ο κυριότερος ερμηνευτής του Smith ήταν ο Jean Baptiste Say (1767-1832), μέλος του δικαστικού σώματος υπό τον Napoleon (Ναπολέοντα) και, αργότερα, καθηγητής των Οικονομικών. Ο Say υπήρξε ο σημαντικότερος γάλλος οικονομολόγος της γενιάς του. Αν και υποστηρικτής των ιδεών του Smith, υπερασπίστηκε την υποκειμενική θεωρία της αξίας, ακολουθώντας τη μακρά γαλλική παράδοση από την εποχή του Condillac. Διατύπωσε επίσης το νόμο των αγορών. Επρόκειτο για την πρόταση που είχαν παλιότερα υποστηρίξει ο Bentham και ο James Mill, και είχε αποδεχθεί ο Ricardo, ότι δεν μπορεί να υπάρξει μια έλλειψη ζήτησης γενικά: η προσφορά προκαλεί τη δική της ζήτηση. Η οικονομική ύφεση, λοιπόν, δεν ήταν προϊόν μιας ελλειμματικής ζήτησης συνολικά, αλλά μιας ελλειμματικής ζήτησης για συγκεκριμένα προϊόντα.

Σημαντικό είναι επίσης ότι η Γαλλία είχε μακρά παράδοση στην εφαρμογή της μαθηματικής ανάλυσης στα οικονομικά προβλήματα. Πρωτοπόρος στον τομέα αυτό ήταν ο Condorcet, με τη θεωρία του περί ψηφοφορίας. Είχε δείξει ότι, αν σε μια εκλογή υπάρχουν τρεις ή περισσότεροι υποψήφιοι, η πλειοψηφική ψηφοφορία μπορούσε να αναδείξει νικητή κάποιον που είχε χάσει όλες τις ανά δύο ψηφοφορίες. Ωστόσο, ο άνθρωπος που συνέβαλε τα μέγιστα στην ανάπτυξη των σύγχρονων οικονομικών, είναι ο Antoine Augustin Cournot (1801-77). Ο Cournot διετέλεσε για σύντομο χρονικό διάστημα καθηγητής των Μαθηματικών στη Λυών, αλλά αφιέρωσε μεγάλο μέρος της ζωής του στα διοικητικά καθήκοντα του πανεπιστημίου. Υποθέτοντας ότι κάθε παραγωγός επιδιώκει να μεγιστοποιήσει το κέρδος του και ότι οι πωλήσεις στην αγορά περιορίζονται από τη ζήτηση, εξήγαγε μια σειρά εξισώσεων για να υπολογίσει το προϊόν ενός βιομηχανικού κλάδου με διαφορετικό κάθε φορά αριθμό επιχειρήσεων. Ξεκινώντας με έναν και μόνο παραγωγό (έναν μονοπωλητή), έδειξε πώς θα μεταβαλλόταν η παραγωγή αν αυξανόταν ο αριθμός των επιχειρήσεων, πρώτα σε δύο και στη συνέχεια στο άπειρο. Για τον Cournot, ο ανταγωνισμός αποτελού-

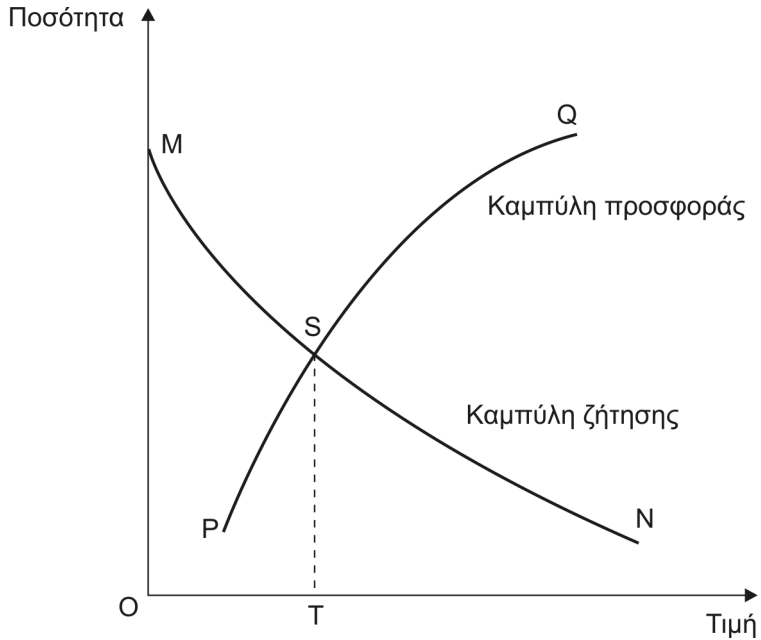
σε την περιοριστική κατάσταση καθώς ο αριθμός των επιχειρήσεων πλησίαζε στο άπειρο. Σε μια ανταγωνιστική αγορά, καμιά επιχείρηση δεν μπορούσε να επηρεάσει την τιμή του προϊόντος της.

Ο Cournot θεωρείται επίσης ο πρώτος οικονομολόγος που χρησιμοποίησε ένα διάγραμμα για να εξηγήσει πώς η προσφορά και η ζήτηση καθορίζουν την τιμή ενός αγαθού σε μια ανταγωνιστική αγορά. Η καμπύλη ζήτησης (MN στο σχήμα της επόμενης σελίδας) δείχνει ότι η ποσότητα του προϊόντος, που οι καταναλωτές θέλουν να αγοράσουν, μειώνεται καθώς αυξάνεται η τιμή του. Η καμπύλη προσφοράς (PQ) δείχνει ότι η ποσότητα, που οι παραγωγοί θέλουν να πουλήσουν, αυξάνεται καθώς αυξάνεται η τιμή του. Η τιμή της αγοράς (OT) είναι η τιμή στην οποία η προσφορά εξισώνεται με τη ζήτηση. Στη συνέχεια χρησιμοποίησε το διάγραμμα για να δείξει πώς θα μεταβαλλόταν η τιμή της αγοράς ως αντίδραση σε γεγονότα, όπως, για παράδειγμα, η επιβολή ενός φόρου στο αγαθό αυτό.

Η έμφαση στη ζήτηση αγαθών χαρακτηρίζει και το έργο των μηχανικών της Σχολής Γεφυρών και Αυτοκινητοδρόμων (*Ecole des Ponts et Chaussées*). Σε αυτό παρακινήθηκαν από την ανάγκη να ορίσουν τα κριτήρια, βάσει των οποίων θα αξιολογούνταν τα σχέδια των πολιτικών μηχανικών. Τη δεκαετία του 1820 επικρατούσε η άποψη ότι τα έργα αυτά έπρεπε να αυτοχρηματοδοτούνται, δηλαδή να καλύπτουν πλήρως το κόστος τους. Ο Claude Louis Marie Henri Navier (1785-1836), με το πολύ σημαντικό του έργο στη μηχανική, αμφισβήτησε την άποψη αυτή σ' ένα άρθρο του που δημοσιεύτηκε πρώτα στο περιοδικό *Le Génie civil* (περιοδικό για πολιτικούς μηχανικούς) το 1830 και το 1832 στο *Annales des ponts et chaussées*. Υποστήριζε ότι ένα δημόσιο έργο, όπως μια διώρυγα ή μια γέφυρα, θα αύξανε την κοινωνική ευημερία. Οι φορολογούμενοι θα αγόραζαν φτηνότερα τα προϊόντα, η φορολογική βάση θα διευρυνόταν λόγω της επέκτασης του εμπορίου. Υπολόγισε το όφελος που θα προέκυπτε από την κατασκευή μιας διώρυγας ή μιας γέφυρας, πολλαπλασιάζοντας την ποσότητα των μεταφερόμενων, μέσω αυτής, αγαθών με το ποσό της μείωσης του κόστους μεταφοράς τους. Αν το όφελος ήταν μεγαλύτερο από το ετήσιο κόστος του έργου, η κατασκευή έπρεπε να χρηματοδοτηθεί με χρήματα των φορολογουμένων. Ο Navier είχε τη γνώμη ότι δεν έπρεπε να υπάρχουν διόδια, αλλά αν η κυβέρνηση τα θεωρούσε απαραίτητα, τα έσοδα από αυτά θα έπρεπε να καλύπτουν μόνο την πληρωμή τόκων και τα

ΣΧΗΜΑ 1

Καμπύλες προσφοράς και ζήτησης

έξοδα συντήρησης του έργου. Ανέπτυξε περαιτέρω τις ιδέες αυτές σε άρθρα, αλλά και σε διαλέξεις του στη Σχολή Γεφυρών και Αυτοκινητοδρόμων, συμπεριλαμβάνοντας και στοιχεία, όπως η σχέση μεταξύ κόστους και μήκους μιας σιδηροδρομικής γραμμής. Μελέτησε ακόμα και το ζήτημα αν τα έργα πρέπει να αναλαμβάνονται από το κράτος ή να ανατίθενται σε ιδιωτικές εταιρείες που θα τα εκμεταλλεύονται για ορισμένο χρονικό διάστημα, καθώς και το είδος των ρυθμίσεων που έπρεπε να επιβληθούν στην περίπτωση αυτή.

Τα ζητήματα αυτά απασχόλησαν, ανεξάρτητα από τον Navier, και τον Joseph Minard (1781-1870), έναν ακόμα μηχανικό, που έγραψε ένα εγχειρίδιο με πρακτικές συμβουλές για τους πολιτικούς μηχανικούς που ασχολούνταν με τα δημόσια έργα. Χρησιμοποίησε την ιδέα μιας κατερχόμενης καμπύλης ζήτησης για να υποστηρίξει ότι η μέθοδος του Navier (η ποσότητα των μεταφερόμενων αγαθών επί το εξοικονομούμενο κόστος) υπερεκτιμούσε το όφελος που θα προέκυπτε από την

κατασκευή του έργου. Ο λόγος είναι ότι ορισμένοι άνθρωποι που χρησιμοποιούν τη διώρυγα ή τη γέφυρα, δεν θα το έκαναν αν αυτή δεν είχε κατασκευαστεί, πράγμα που σημαίνει ότι το όφελός τους θα είναι μικρότερο από τη μείωση του κόστους. Χρησιμοποίησε επιχειρήματα για τη διανομή του εισοδήματος ανάμεσα σε όσους χρησιμοποιούν τη διώρυγα και σε όσους δεν τη χρησιμοποιούν, για να προτείνει την επιβολή διοδίων για την κάλυψη του ετήσιου κόστους. Επινόησε, μάλιστα, έναν μαθηματικό τύπο (που περιελάμβανε το επιτόκιο και τον πληθωρισμό) για να υποστηρίξει ότι το όφελος από ένα έργο, που χρειάστηκε αρκετό χρόνο για να κατασκευαστεί, δεν θα διαρκέσει για πάντα και ότι πρέπει να λαμβάνεται πάντα υπόψη το κόστος συντήρησής του. Παρά το γεγονός ότι το εγχειρίδιο αυτό γράφτηκε το 1831, το μάθημα στο οποίο ήθελε να το χρησιμοποιήσει δεν εγκρίθηκε για πολλά χρόνια, με αποτέλεσμα να δημοσιευτεί το 1850, όταν είχαν πλέον δημοσιευτεί πολλά άρθρα για το ίδιο θέμα.

Ο Jules Dupuit (1804-66), ένας ακόμα μηχανικός που ασχολήθηκε με τον τρόπο υπολογισμού του οφέλους από την εκτέλεση δημόσιων έργων, υποστήριξε σε μια σειρά άρθρων του που έγραψε τη δεκαετία του 1840 και του 1850, ότι η μέθοδος του Navier υπερεκτιμούσε το όφελος. Πρώτον, αυτό που έχει σημασία δεν είναι η μείωση του κόστους μεταφοράς των προϊόντων, αλλά η μείωση της τιμής τους. Καθώς η παραγωγή αυξάνεται μετά την κατασκευή μιας νέας γέφυρας ή διώρυγας, τα αγαθά μεταφέρονται σε πιο μακρινές αποστάσεις από ό,τι προηγουμένως, με αποτέλεσμα το κόστος παραγωγής τους να μη μειώνεται τόσο όσο το κόστος μεταφοράς τους σε δεδομένη απόσταση. Δεύτερον (εδώ κάνει μια παρατήρηση ανάλογη εκείνης του Minsard), η ωφελιμότητα μιας επιπλέον μονάδας αγαθού θα μπορούσε να μετρηθεί βάσει της τιμής που είναι διατεθειμένος να πληρώσει γι' αυτό ο καταναλωτής. Η τιμή αυτή θα μειωθεί με την αύξηση της κατανάλωσης. Πιο συγκεκριμένα, ο Dupuit ισχυρίζεται ότι το όφελος από την κατασκευή μιας γέφυρας ή μιας διώρυγας μπορεί να υπολογιστεί αφαιρώντας το κόστος του έργου από το εμβαδόν που βρίσκεται κάτω από την καμπύλη ζήτησης. Η καμπύλη αυτή, που χρησιμοποιήθηκε από τον Cournot για να αναλύσει καταναλωτικές συμπεριφορές, θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως ένα μέτρο ευημερίας.

Οι τρεις μηχανικοί, το έργο των οποίων συζητήσαμε πιο πάνω, ανήκουν στη μακρά παράδοση της Σχολής Γεφυρών και Σιδηροδρόμων

των μέσων του 19ου αιώνα. Ξεκινώντας από το πρακτικό πρόβλημα της αξιολόγησης των κατασκευαστικών έργων, ανέπτυξαν μια θεωρία της αξίας διαφορετική από εκείνη του Smith και του Say. Κάποια από τα μεταγενέστερα άρθρα του Dupuit δημοσιεύτηκαν στο *Journal des économistes*, αλλά τα περισσότερα κείμενα των γάλλων μηχανικών φιλοξενήθηκαν σε επιστημονικά περιοδικά, στα οποία οι οικονομολόγοι δεν είχαν πρόσβαση. Το 1831, ο Say έδειξε ενδιαφέρον για το έργο του Minard, αλλά ένα χρόνο αργότερα πέθανε.

Μια άλλη θεωρητική παράδοση, που δεν επηρεάστηκε ιδιαίτερα από το έργο του Ricardo, ήταν η γερμανική, με κύριους εκπροσώπους τον Karl Heinrich Rau (1792-1870), τον Friedrich Hermann (1795-1868), τον Hans von Mangoldt (1824-68) και τον Wilhelm Roscher (1817-94). Οι γερμανοί οικονομολόγοι θεωρούνταν οπαδοί του Smith ως προς το ότι συμμερίζονταν τις απόψεις του για τη σημασία της αποταμίευσης και του καταμερισμού εργασίας για την οικονομική μεγέθυνση. Απέρριπταν, ωστόσο, την εργασιακή θεωρία της αξίας και υποστήριζαν την άποψη του Stuart ότι οι τιμές καθορίζονται από την προσφορά και τη ζήτηση. Σε αντίθεση με τους περισσότερους άγγλους κλασικούς οικονομολόγους, έδιναν μεγάλη σημασία στη ζήτηση. Ο Hermann, για παράδειγμα, αναφέρεται λεπτομερώς στο πώς οι αλλαγές της ζήτησης μπορεί να μεταβάλουν το κόστος. Οι γερμανοί οικονομολόγοι, στα εγχειρίδιά τους, συζητούσαν τη ζήτηση πριν από την προσφορά, και διερευνούσαν τη σχέση της με τις ανάγκες των ανθρώπων. Το αποτέλεσμα ήταν να συγκροτήσουν μια υποκειμενική θεωρία της αξίας, βάσει της οποίας η αξία ενός αγαθού εξαρτάται από το ποια άλλα προϊόντα είναι διατεθειμένοι οι καταναλωτές να θυσιάσουν για να το αποκτήσουν – αργότερα, η θεωρία αυτή έγινε γνωστή ως θεωρία του κόστους ευκαιρίας.

Όπως και οι γάλλοι μηχανικοί, χρησιμοποιούσαν κι αυτοί διαγράμματα για να απεικονίσουν τη σχέση προσφοράς και ζήτησης. Χωρίς να γνωρίζει τη δουλειά του Cournot, ο Rau χρησιμοποίησε ένα ανάλογο διάγραμμα στην τέταρτη έκδοση, το 1841, του εγχειριδίου του. (Εισήγαγε τον κανόνα, που ακολουθείται ως επί το πλείστον στη σύγχρονη οικονομική βιβλιογραφία, βάσει του οποίου η ποσότητα τοποθετείται στον οριζόντιο άξονα και η τιμή στον κάθετο). Σε αντίθεση με τον Cournot, δεν ανέλυσε μόνο την κατάσταση ισορροπίας (όταν η προσφορά και η ζήτηση είναι ίσες), αλλά και τη σταθερότητά της. Αν η

τιμή είναι πολύ υψηλή, η προσφορά θα υπερβαίνει τη ζήτηση, ωθώντας την τιμή προς τα κάτω· αν η τιμή είναι πολύ χαμηλή, η ζήτηση θα υπερβαίνει την προσφορά, ωθώντας την τιμή προς τα πάνω. Οι ιδέες αυτές αναπτύχθηκαν ακόμα περισσότερο από τον Mangoldt στο εγχειρίδιό του που εκδόθηκε το 1863. Υποστήριξε ότι το σχήμα της καμπύλης προσφοράς εξαρτάται από το τι συμβαίνει στο κόστος του προϊόντος καθώς αυξάνεται η παραγωγή του και χρησιμοποίησε τις καμπύλες για να δει πώς μεταβάλλονται οι τιμές αντιδρώντας στη μεταβολή της προσφοράς και της ζήτησης.

Κατά το μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα, η Γερμανία δεν ήταν ενιαίο κράτος, αλλά ένα μωσαϊκό ανεξάρτητων κρατιδίων. Δεν είναι, λοιπόν, παράξενο που στον γερμανόφωνο κόσμο συνυπήρχαν διάφορες οικονομικές προσεγγίσεις. Μια τέτοια παράδοση συναντάμε στο έργο του Johann Heinrich von Thünen (1783-1850), που από αγρότης κατάφερε να γίνει μια διεθνώς αναγνωρισμένη αυθεντία στα γεωργικά ζητήματα. Το σημαντικότερο έργο του, το *Der isolierte Staat (Απομονωμένο κράτος)*, εκδόθηκε σε τρία μέρη μεταξύ 1826 και 1863. Ο συγγραφέας εστιάζει την προσοχή του στην τοποθεσία, υποστηρίζοντας ότι η αποδοτικότητα της γεωργίας (άρα και το επίπεδο της γαιοπροσόδου και το είδος των καλλιεργειών) εξαρτώνται από την απόσταση του αγροκτήματος από την πόλη. Ως αφετηρία χρησιμοποιεί μια πόλη που βρίσκεται στο κέντρο μιας μεγάλης και εύφορης πεδιάδας, στην οποία δεν υπάρχουν ποτάμια ή άλλοι φυσικοί παράγοντες που να επηρεάζουν το κόστος μεταφοράς των προϊόντων. Σε αυτή την πεδιάδα, λοιπόν, η γεωργία θα οργανωθεί σε ομόκεντρους κύκλους. Πιο κοντά στην πόλη θα βρίσκονται τα μμποστάνια, τα προϊόντα των οποίων δεν μπορούν να διακινηθούν σε μεγάλες αποστάσεις. Μετά θα ακολουθούσαν οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις, τα βοσκοτόπια και οι δασοκαλλιέργειες. Κι αμέσως μετά, μεγάλες εκτάσεις γης κατάλληλες για κυνήγι, τα προϊόντα του οποίου μπορούν να μεταφερθούν σε μεγαλύτερη απόσταση χωρίς τον κίνδυνο να αλλοιωθούν.

Εξίσου, ίσως, σημαντική με την ανάλυση της τοποθεσίας είναι και η μέθοδος που χρησιμοποίησε ο Thünen. Αντιμέτωπος το πρόβλημα του πόσο κεφάλαιο και πόση εργασία απαιτείται ως ένα πρόβλημα μεγιστοποίησης. Οι αγρότες χρησιμοποιούν την ποσότητα κεφαλαίου και εργασίας που θα τους αποφέρει το μέγιστο δυνατό κέρδος. Ο Thünen έλυσε το πρόβλημα αυτό, κάνοντας χρήση του διαφορικού λογισμού.

Με τη μέθοδο αυτή κατέληξε στο αποτέλεσμα ότι ο καταβαλλόμενος μισθός θα είναι ίσος με τη συνεισφορά του τελευταίου απασχολούμενου εργάτη στο παραγόμενο προϊόν – πρόκειται για τη θεωρία διανομής βάσει της οριακής παραγωγικότητας. Η μέθοδος αυτή τον βοήθησε να συνδέσει το πρόβλημα της διαχείρισης των δασών με το χρόνο και το ύψος του επιτοκίου. Αν η ουσία του κεφαλαίου είναι ότι επιτρέπει την παραγωγή ενός προϊόντος σε συγκεκριμένο χρόνο (μία άποψη που ανέπτυξαν αργότερα οι αυστριακοί οικονομολόγοι), τότε μπορεί να θεωρηθεί ως μια θεωρία του επιτοκίου βάσει της οριακής παραγωγικότητας.

Η κυβερνητική πολιτική και ο ρόλος του κράτους

Οι βρετανοί κλασικοί οικονομολόγοι έγραψαν την εποχή που η οικονομική επιστήμη άρχισε να διδάσκεται ως αυτόνομο πανεπιστημιακό μάθημα. Οι άνθρωποι αυτοί συμμετείχαν σε οργανώσεις, όπως η Λέσχη Πολιτικής Οικονομίας (που ιδρύθηκε το 1821 και συνεδρίαζε μια φορά το μήνα για τη συζήτηση διαφόρων οικονομικών ζητημάτων), η Βασιλική Εταιρεία, η Βασιλική Στατιστική Εταιρεία και ο Βρετανικός Σύνδεσμος. Δημοσίευαν τις απόψεις τους σε ορισμένα περισσότερο πολιτικά παρά εξειδικευμένα οικονομικά περιοδικά, που απευθύνονταν στα μορφωμένα στρώματα της βρετανικής κοινωνίας. Η *Edinburgh Review* υποστήριζε τους Φιλελεύθερους, η *Quarterly Review* τους Συντηρητικούς και η *Westminster Review* τις θέσεις του Bentham. Ορισμένοι οικονομολόγοι κατείχαν πανεπιστημιακές θέσεις (για σύντομα διαστήματα), αλλά οι περισσότεροι δεν ήταν ακαδημαϊκοί. Για παράδειγμα, ο Ricardo ήταν χρηματιστής, ο Torrens στρατιωτικός και, στη συνέχεια, ιδιοκτήτης εφημερίδας και ο McCulloch, αν και υπηρέτησε για λίγο ως καθηγητής, ήταν δημόσιος λειτουργός και, για σύντομη περίοδο, εκδότης του περιοδικού *Scotsman*. Πολλοί είχαν κάνει νομικές σπουδές και σε κάποια φάση κατέλαβαν κυβερνητικές θέσεις. Και παρά το γεγονός ότι ασχολήθηκαν με γενικά ζητήματα, για τους περισσότερους η πολιτική οικονομία συνδεόταν στενά με την ασκούμενη οικονομική πολιτική. Δεν είναι τυχαίο ότι πολλοί οικονομολόγοι, αλλά και πολλά μέλη της Λέσχης Πολιτικής Οικονομίας ήταν βουλευτές. Αλλά ακόμα κι όταν δεν είχαν άμεση ανάμειξη στην οικονομική πολιτική, κινούνταν στους κύ-

κλους των πολιτικών, συμμετέχοντας ενεργά στις συζητήσεις για την οικονομική πολιτική. Το 1832, μετά την ψήφιση του Μεταρρυθμιστικού Νόμου, βάσει του οποίου απέκτησαν δικαίωμα ψήφου οι περισσότεροι κάτοχοι ακίνητης περιουσίας, οι ριζοσπάστες φιλόσοφοι συγκρότησαν μια ξεχωριστή ομάδα στο κοινοβούλιο.

Αν και τους χώριζαν μεγάλες διαφορές, δεν θα ήταν λάθος να πούμε ότι, σε γενικές γραμμές, οι οικονομολόγοι αυτοί ήταν πραγματιστές μεταρρυθμιστές και, όπως ο Smith, ενάντιοι στο Μερκαντιλισμό. Κοινό ιδεολογικό στοιχείο τους ήταν η αντίθεση στη διαφθορά, που τη συνέδεαν με το Μερκαντιλισμό μάλλον παρά με τη μη παρέμβαση στην οικονομία. Πίστευαν ότι ο ρόλος του κράτους στην οικονομική ζωή ήταν σημαντικός, αλλά έπρεπε να είναι περιορισμένος. Ακόμα και οι ριζοσπάστες φιλόσοφοι, που ήταν ένθερμοι υποστηρικτές των δραστηκών μεταρρυθμίσεων, τάσσονταν υπέρ του ωφελιμισμού, βάζοντας την ωφελιμότητα πάνω από την ελευθερία. Αποδέχονταν τον ρυθμιστικό ρόλο του κράτους υπό τον όρο ότι η νομοθεσία δεν θα υπονόμειε την εξασφάλιση της ατομικής ιδιοκτησίας, ενός θεσμού που θεωρούσαν αποφασιστικό για την οικονομική μεγέθυνση. Για να κατανοήσουμε καλύτερα τη στάση τους και τις ευρύτερες πολιτικές αλλαγές που σημειώθηκαν εκείνη την εποχή, πρέπει να εξετάσουμε τα τρία οικονομικά ζητήματα που κυριάρχησαν στο μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα: την πολιτική του εμπορίου, την ανακούφιση των φτωχών και τις πολιτικές που ρύθμιζαν την αγορά εργασίας.

Κατά βάση, οι κλασικοί οικονομολόγοι πίστεψαν στο ελεύθερο εμπόριο και προσπάθησαν να θεμελιώσουν και θεωρητικά τη θέση τους. Δεν προέβαλαν μόνο το επιχείρημα «αόρατου χεριού» του Adam Smith, αλλά αποκάλυψαν και τους κινδύνους διαφθοράς και στρεβλώσεων της εγχώριας μεταποίησης υπέρ των ισχυρών ομάδων που εγκυμονούσε ο προστατευτισμός. Υπήρχαν πολλές συζητήσεις για το αν το ελεύθερο εμπόριο πρέπει να επιβάλλεται μονομερώς ή στη βάση ειδικών συμφωνιών, αλλά, σε γενικές γραμμές, τάσσονταν υπέρ του μονομερούς ελεύθερου εμπορίου. Το πιο αμφιλεγόμενο ζήτημα, όμως, ήταν οι Νόμοι περί Σιτηρών. Η θεωρία του Ricardo στόχευε κυρίως στο θέμα αυτό, προβάλλοντας επιχειρήματα για την ανάκλησή τους, αλλά οι περισσότεροι οικονομολόγοι, έχοντας επηρεαστεί από τον Smith, δεν ήταν σύμφωνοι. Έτσι, ο McCulloch και ο Senior απέρριπταν την επιχειρηματολογία του Ricardo ότι τα συμφέροντα των γαιο-

κτημόνων διέφεραν από εκείνα άλλων κοινωνικών τάξεων. Ορισμένοι, μάλιστα, τάσσονταν υπέρ της επιβολής δασμών για να αυξηθούν τα κρατικά έσοδα, υπό τον όρο, βεβαίως, ότι δεν θα προκαλούσαν στρεβλώσεις στις εμπορικές ροές.

Ο Νόμος για τους Φτωχούς απασχόλησε ιδιαίτερα τον Malthus που υποστήριζε, όπως και ο Ricardo, τη σταδιακή κατάργησή του. Άλλοι θεωρούσαν τη λύση αυτή ανεδαφική και πρότειναν μια ριζική μεταρρύθμιση. Ο Senior, για παράδειγμα, τάχθηκε υπέρ της Μεταρρυθμιστικής Πράξης του Νόμου για τους Φτωχούς (1834), βάσει της οποίας η βοήθεια προς τους αρτιμελείς φτωχούς περιορίστηκε σε όσους ζούσαν σε πτωχοκομεία. Ωστόσο, οι περισσότεροι κλασικοί οικονομολόγοι δεν ήταν αντίθετοι στην παροχή βοήθειας στους φτωχούς και αντιμετώπιζαν με σκεπτικισμό το επιχείρημα του Malthus ότι έτσι θα αυξανόταν ο αριθμός των φτωχών. Γι' αυτό και υποστήριζαν ότι πρέπει να παρέχεται βοήθεια σε όλους ανεξαιρέτως τους φτωχούς, ακόμα και σε όσους δεν ζούσαν σε πτωχοκομεία.

Η εκβιομηχάνιση άρχισε να αλλάζει δραματικά τις συνθήκες εργασίας ολοένα και μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού, με αποτέλεσμα να υπάρχει πίεση προς την κυβέρνηση να επιβάλει ρυθμίσεις και να ενισχύσει τους σχετικούς ελέγχους. Εκτός αυτού, μετά την ανάκληση το 1824 των Νόμων περί Κοινοπραξιών (βάσει των οποίων ήταν παράνομα τα συνδικάτα), άρχισαν να ιδρύονται οι πρώτες συνδικαλιστικές ενώσεις. Για κανένα από τα δύο αυτά θέματα οι οικονομολόγοι της εποχής δεν τοποθετήθηκαν δογματικά. Το 1802 ψηφίστηκε ο πρώτος νόμος σχετικά με τις συνθήκες εργασίας στα εργοστάσια, ενώ τις επόμενες δεκαετίες ψηφίστηκαν κι άλλοι που αύξαναν το βαθμό ρυθμιστικής παρέμβασης. Το μεγαλύτερο μέρος των νομοθετικών αυτών πρωτοβουλιών αφορούσε τις ώρες εργασίας των παιδιών και των γυναικών, αλλά αναπόφευκτα επηρέασε και τις συνθήκες εργασίας των ανδρών. Γενικώς, υπήρχε η τάση να αποφεύγονται οι νομοθετικές παρεμβάσεις στο ζήτημα του ωραρίου των ανδρών, με το σκεπτικό ότι παραβίαζαν την αρχή της ελευθερίας σύναψης συμβάσεων, αλλά γενικά οι οικονομολόγοι ήταν πραγματιστές και προτιμούσαν να ακολουθούν την κοινή γνώμη παρά να την καθοδηγούν. Όσον αφορά τις εργατικές ενώσεις, τάσσονταν υπέρ των υψηλών μισθών και αντιμετώπιζαν τα συνδικάτα ως αντίβαρο στη μεγάλη διαπραγματευτική ισχύ των εργοδοτών.

Οι κλασικοί οικονομολόγοι αποδέχονταν την άποψη του Smith για

την επιχειρηματική ελευθερία και αντιμετώπιζαν με καχυποψία τις κρατικές παρεμβάσεις. Ωστόσο, ακόμα και σε αυτά τα ζητήματα δεν ήταν καθόλου δογματικοί. Έκριναν τις επιμέρους περιπτώσεις σύμφωνα με την αρχή της ωφελιμότητας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να διαμορφωθεί ένα πραγματιστικό πλαίσιο ανάλυσης και αντιμετώπισης των οικονομικών προβλημάτων όπου ο ρόλος του *laissez-faire* περιοριζόταν σημαντικά.

Το χρήμα

Από τη δεκαετία του 1790 και μετά, η νομισματική πολιτική υπήρξε ένα από τα βασικότερα ενδιαφέροντα των κλασικών οικονομολόγων. Το 1793 και το 1797 σημειώθηκαν σοβαρές οικονομικές κρίσεις σε μια περίοδο που το τραπεζικό σύστημα είχε αλλάξει σημαντικά από την εποχή που ο Hume είχε γράψει για το θέμα αυτό. Σ' αυτό το πλαίσιο, ο Henry Thornton (1760-1815), ένας τραπεζίτης της εποχής, έγραψε το βιβλίο του *An Inquiry into the Nature and Effects of the Paper Credit of Great Britain (Διερεύνηση της φύσης και των συνεπειών της χρηματικής πίστης στη Μεγάλη Βρετανία [1802])*. Ο Thornton θεωρούσε τα χαρτονομίσματα και τις συναλλαγματικές ως περιουσιακά στοιχεία που οι άνθρωποι διακρατούν, δίνοντας έτσι μεγάλη έμφαση στην εμπιστοσύνη τους σ' αυτά. Αν, όμως, έπαυαν να έχουν εμπιστοσύνη στην αξία τους (είτε επρόκειτο για συναλλαγματικές είτε για τραπεζογραμμάτια που εξέδιδαν τράπεζες εκτός Λονδίνου), θα στρέφονταν στη διακράτηση ασφαλέστερων περιουσιακών στοιχείων, όπως ήταν τα τραπεζογραμμάτια που εξέδιδε η Τράπεζα της Αγγλίας. Κατά τον Thornton, λοιπόν, υπήρχε μια ιεραρχία στο τραπεζικό σύστημα της χώρας. Σε περιόδους κρίσης, όταν αντιμετώπιζαν μείωση των αποθεμάτων τους, οι περιφερειακές τράπεζες (οι μικρές που βρίσκονταν εκτός Λονδίνου) θα στρέφονταν στα τραπεζικά ιδρύματα της πρωτεύουσας, αναζητώντας στήριξη. Αυτά, με τη σειρά τους, θα προσέφευγαν στην Τράπεζα της Αγγλίας για ρευστότητα. Από την άποψη αυτή, η κεντρική τράπεζα βρισκόταν στην κορυφή της πιστωτικής πυραμίδας.

Αυτό είχε τεράστιες επιπτώσεις για την πολιτική που έπρεπε να ακολουθήσει η κεντρική τράπεζα. Η συνήθης πρακτική των τραπεζών, όταν διαπίστωναν μείωση των αποθεμάτων τους, ήταν να περιορίζουν

το δανεισμό τους. Αλλά ο Thornton υποστήριξε πως η πολιτική αυτή της Τράπεζας της Αγγλίας ήταν λανθασμένη, αφού έπρεπε να αυξάνει, και όχι να μειώνει, το δανεισμό της όταν διαπίστωνε απορρόφηση των αποθεμάτων της από τις περιφερειακές τράπεζες. Ο λόγος ήταν ότι, σε μια κρίση εμπιστοσύνης, η αύξηση των πιστώσεων εκ μέρους της κεντρικής τράπεζας θα αποκαθιστούσε την εμπιστοσύνη του κόσμου στο τραπεζικό σύστημα και θα αύξανε τη ρευστότητα των μικρότερων τραπεζών. Αυτό, βέβαια, δεν ίσχυε για τις περιφερειακές τράπεζες, γιατί μια αύξηση των χαρτονομισμάτων που εξέδιδαν θα μειώναν την εμπιστοσύνη του κοινού στην ικανότητά τους να τα εξαργυρώσουν. Με άλλα λόγια, η Τράπεζα της Αγγλίας θα έπρεπε να ενεργεί σύμφωνα με τον Thornton ως κεντρική τράπεζα, αναλαμβάνοντας την ευθύνη όλου του τραπεζικού συστήματος της χώρας.

Μετά το 1804, η τιμή του χρυσού αυξήθηκε πολύ πάνω από την ισοτιμία της, που είχε οριστεί από τον Newton σε 3 λίρες, 17 σελίνια και $10\frac{1}{2}$ πένες ανά ουγκιά. Με άλλα λόγια, η αξία των τραπεζογραμματίων της Τράπεζας της Αγγλίας είχε μειωθεί. Το 1810, ο Ricardo υποστήριξε ότι η άνοδος της τιμής του χρυσού οφειλόταν στην πληθωριστική έκδοση τραπεζογραμματίων από την κεντρική τράπεζα. Πρόσθεσε, μάλιστα, ότι η αξιοπιστία των υπευθύνων της τράπεζας στο θέμα αυτό είχε τρωθεί ανεπανόρθωτα και ότι έπρεπε να αποκατασταθεί η μετατρεψιμότητα του νομίσματος σταδιακά, αλλά την άποψη αυτή, της σύνδεσης του νομίσματος με το χρυσό, συμμεριζόταν και ο Thornton, αν και, σε αντίθεση με τον Ricardo, δεχόταν ότι βραχυπρόθεσμα η σχέση ανάμεσα στην έκδοση τραπεζογραμματίων και στην τιμή του χρυσού θα ήταν πιο χαλαρή. Διότι βραχυπρόθεσμα οι παράγοντες που επηρέαζαν το ισοζύγιο πληρωμών –όπως οι κακές σοδειές (που προκαλούσαν αύξηση της εισαγωγής σιτηρών), η βοήθεια προς ξένες χώρες ή οι πολεμικές επιχειρήσεις–, μπορεί να αύξαναν την τιμή του χρυσού ανεξάρτητα από την έκδοση τραπεζογραμματίων.

Την αντίθετη άποψη συναντάμε στα κείμενα των διευθυντών της Τράπεζας της Αγγλίας. Αυτοί αρνούσαν ότι υπήρχε οποιαδήποτε σχέση ανάμεσα στην ποσότητα τραπεζογραμματίων σε κυκλοφορία και στην τιμή του χρυσού. Η επιχειρηματολογία τους αποτελεί τη λεγόμενη «θεωρία των πραγματικών τραπεζογραμματίων», βάσει της οποίας, υπό τον όρο ότι μια τράπεζα δάνειζε χρήματα έναντι «πραγματικών τραπεζογραμματίων» (που εκδίδονταν για να χρηματοδοτήσουν καθα-